

Daan van Leeuwen

Het lazaren huys buyten

*Een onderzoek naar de laatmiddeleeuwse stichtingen
van Hollandse leprooshuizen in Europees perspectief*

Master thesis | Medieval and Early modern European history
Faculteit der Geesteswetenschappen | Universiteit Leiden

Tutors | Dr. A. Janse
Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Juli 2013

Auteur | Van Leeuwen, Daan
Titel | Het lazaren huys buyten
Een onderzoek naar de laatmiddeleeuwse stichtingen van Hollandse leprooshuizen in Europees perspectief

Master thesis | Medieval and Early modern European history
Instituut voor geschiedenis
Faculteit der geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

Den Haag | 2013

Trefwoorden | Lepra, leprooshuis, leprozerie, lazarus huis, late middeleeuwen, Holland, sociale zorg, liefdadigheidsinstellingen, medische geschiedenis, instituutsgeschiedenis.

Afbeelding voorpagina | De leprozerie van Delft. Detail van de kaart van Delft door J. van Deventer, *Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565* (Bibliotheca Digital Hispánica).
Bewerkt door Coen van Leeuwen, 2013.

Inhoud

Woord vooraf	6
Inleiding	8
Onderwerp	8
Onderzoeksvraag	9
Hypothesen	11
Status quaestionis	13
Beschikbare bronnen	17
I Segregatie en de leprozerie	19
Medische aspecten van lepra	19
Segregatie	20
De komst van lepra naar Holland	22
Het ontstaan van een Europees leprozeriewezen	24
Huizen van de Orde van St. Lazarus	27
Typologie	29
Dateren van leprozerieën	35

II	De stichting van de Hollandse leprozerie in Europees perspectief	37
	Het begin van het Hollandse leprozeriewezen	37
	De bouw van de leprozerieën in Holland	41
	Beweging van midden-Europa naar noordwest Europa	49
	Vroege Europese stichtingsperiode	49
	Late Europese stichtingsperiode	54
III	De stichting van de Hollandse leprozerie in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving	57
	Een periode van urbanisatie en welvaart	58
	Het sociaal-cultureel motief: het reguleren en beheren van de ziekenzorg	60
	Het religieus motief: naastenliefde en barmhartigheid	68
	De omstandigheden van de stichtingen van Europese leprooshuizen	72
	Het ontstaan van het Hollandse leprozeriewezen: uniek of vergelijkbaar?	75
	Conclusie	78
	Summary	83
	Bibliografie	84

Woord vooraf

‘In het verleden vind je de antwoorden’, moet ik gedacht hebben toen ik als één van de laatste onderdelen een ‘woord vooraf’ wilde schrijven. Ik herinner me een klein artikel dat ik in 2010 had geschreven voor de *Filippides*, een klein intern tijdschrift dat door studenten van de lerarenopleiding geschiedenis van Hogeschool Windesheim wordt geschreven. Ik beschreef in dit artikel de ontwikkeling die de sociale geschiedwetenschap de laatste decennia meemaakt en welke rol de ‘kleine man’ daarin speelde. Ik heb me tijdens mijn studieloopbaan altijd geïnteresseerd voor de geschiedenis van de gewone man en dit leek me een goede mogelijkheid om me te verdiepen in deze geschiedenis.

Bij het vaststellen van het onderwerp van deze masterthesis werd ik geleid door het interessante fenomeen van de leproos en in het bijzonder zijn dagelijkse leven in een leprozerie. De leproos had een ambivalente positie in de laatmiddeleeuwse samenleving omdat het door zijn ziekte getekend werd en moest leven in de periferie van de stad, als een marginale van de samenleving. Aan de andere kant werd de zieke beschouwd als de ‘arme van Christus’. Hij diende als *mediator* tussen de rijke stedeling en God en gaf hem de kans om met een aalmoes goed te doen en een plek in de hemel te verkrijgen. Het onderwerp van deze thesis is het instituut leprozerie. Een fenomeen dat in Europa vanaf de elfde eeuw opkwam als institutionalisering van het segregatiebeleid: een woonstee waar de leprozen van de stad geherbergd werden en ‘geïsoleerd’ van de samenleving woonden.

Het 'werken' in isolatie hadden de leproos en ik af en toe gemeen. Omringd door belangrijke onderzoeken naar het Europese leprozeriewezen bracht ik uren door in mijn studeerkamer op zoek naar antwoorden voor mijn vragen. Gelukkig kon ik me af en toe onttrekken aan dit isolement om advies in te winnen voor mijn onderzoek. Ik ben dank verschuldigd aan dr. Antheun Janse die met zijn enthousiasme en vakkennis mij nieuwe invalshoeken verschafte en mij onderdompelde in het prachtige vak van de historische onderzoeker. Daarnaast wil ik prof. dr. Peter Hoppenbrouwers bedanken voor de inzichten en adviezen die hij heeft gegeven in het afrondingsproces van deze thesis.

Natuurlijk ben ik ook dank verschuldigd aan mijn vriendin Sabine, die mij geholpen heeft met het kritisch nalezen maar bovenal met haar eindeloos geduld en het veelvuldig optreden als luisterend oor. Meer kan een enthousiaste onderzoeker niet wensen. Tot slot wil ik Coen, mijn broer, bedanken voor de cartografie en de afbeeldingen die hij heeft gemaakt in de weinig vrije uren die hij tot zijn beschikking heeft.

Daan van Leeuwen

Den Haag | 2013

Inleiding

(...) geset hebben om der ziecken luyden huysen die belast ende besmet zijn metter lazarien (...)¹

Onderwerp

Dit openingscitaat is tevens de eerste zin van een reglement van de leprozerie van Delft, opgesteld in het midden van de vijftiende eeuw door het stadsbestuur. Lepra was toen in Holland aan de orde van de dag. ‘Lazarien’, ‘melaatsheid’ of lepra was in de middeleeuwen waarschijnlijk de meest voorkomende ziekte en had een grote invloed op de Europese samenleving. In de periferie van de stad werden vanaf de elfde eeuw op grote schaal in heel Europa leprozerieën gebouwd, een huis om de leprozen in op te vangen en te herbergen. De leproshuizen vormden de oplossing voor de hoge besmettelijkheid van de ziekte en werden volgens traditie, maar ook volgens nieuwe wetten, keuren en het canonieke recht, buiten de gemeenschap gebouwd.

Dat de middeleeuwse leproos buiten de gemeenschap geplaatst moest worden, was te danken aan de sterke stigmatisering van de zieken. De Bijbelse en lekenwetten die de leproos buiten de samenleving stelden, kennen een lange traditie, die begon met de Mozaïsche Wet uit *Leviticus 13*.

De Heer gaf Mozes en Aäron de volgende aanwijzingen: (...) Blijkt nu dat er op de kruin of van voren inderdaad een roodachtig wit gezwel is ontstaan dat eruit ziet als een huidziekte, dan is de man door die huidziekte aangetast. Hij is onrein, en vanwege de zieke plek op zijn hoofd moet de priester hem onmiddellijk onrein verklaren. Wanneer iemand aan een huidziekte lijdt, moet hij in gescheurde kleren rondlopen, zijn haar los laten hangen, zijn snor en baard bedekt houden en roepen: Onrein, onrein! Zolang de ziekte duurt, blijft hij onrein; in afzondering moet hij leven, buiten het kampterrein.²

Als vruchten van een segregatiepolitiek ontstonden de eerste leprozerieën, een woonstee voor de lokale zieken. In het Franse koninkrijk en op het Britse eiland zouden vanaf de elfde eeuw leproshuizen worden gebouwd. Andere gebieden zouden pas veel

¹ Delft, AD, Archief van het leproshuis, 1356-1613, inv. 2

² *Leviticus 13: 1,42-46* (NBG, Hilversum 1999).

later huizen gaan stichten voor leprozen. Pas in de veertiende eeuw zijn de eerste sporen van de eerste leprooshuizen in Holland te vinden. Tussen Holland en andere gebieden in West-Europa bestaat enige diversiteit met betrekking tot de bouwjaren van deze leprooshuizen. Dit is interessant omdat op andere gebieden Holland niet 'achterliep' op de rest van Europa. Hoewel het graafschap in de twaalfde eeuw nog voornamelijk een agrarische samenleving had, kreeg het in de hoge en late middeleeuwen te maken met lepra. Holland was verstoken van de ontwikkelingen van de leprozenzorg die zich voordeden in aangrenzende Europese regio's. Hoe is de afwezigheid van het initiatief om deze zorg in huizen te organiseren te verklaren? Het onderzoeksdoel zal bestaan uit het verklaren van de regionale diversiteit die er bestaat in de stichtingsjaren van Hollandse leprozerieën in vergelijking met andere regio's in West-Europa.

Onderzoeksvraag

De basis van het onderzoek wordt bepaald door de vraag: 'Hoe is het verschil tussen de stichtingsjaren van de Hollandse leprozerieën en de West-Europese leprozerieën te verklaren?' Om dit verschil in kaart te kunnen brengen is het van belang om een goede context te scheppen van het ontstaan van leprozerieën in Holland en West-Europa. Het is belangrijk om te onderstrepen dat Holland als startpunt van het onderzoek wordt gezien. Vanuit de karakteristieken van de stichting van de Hollandse leprozerieën is vervolgens een vergelijking gemaakt met leprozerieën in andere delen van Europa.

Onderzoeksgebied

Om een Europees perspectief te bieden voor de Hollandse casus wordt deze vergeleken met een aantal regio's in noordwest Europa. De regio's die onderdeel zijn van het onderzoeksgebied liggen om Holland heen en bestaan uit landen, bisdommen, graafschappen en hertogdommen. Van Engeland in het westen tot het bisdom Keulen in het oosten en van Friesland in het noorden tot het Franse koninkrijk in het zuiden. De graafschappen en bisdommen die aan Holland grenzen behoren eveneens tot het onderzoeksgebied: Brabant, Zeeland, Utrecht, maar ook Gelre, Oversticht, Vlaanderen en Artesië.

De gebieden zijn niet met willekeur gekozen. Ondanks dat het onderzoek naar het Hollandse leprozeriewezen nog amper vorm heeft gekregen in de geschiedwetenschap, geldt dit niet voor de gekozen regio's. Hier is door gerenommeerde historici onderzoek naar gedaan en geven een beeld van het leprozeriewezen in die betreffende streek. De grenzen van de onderzoeksgebieden in de deze studies zijn niet gebaseerd op de

laatmiddeleeuwse Europese grenzen maar op de grenzen van moderne geografische streken. Soms zijn deze gebieden gebaseerd op landsgrenzen, zoals bij Nederland, België en Engeland. In andere gevallen hebben deze grenzen een geografische basis, zoals het departement Pas-de-Calais, het Loire- en Seinedal en het Rijndal. Ik zal hier verder op ingaan in de status quaestionis.

Hoofdstukindeling

Het eerste hoofdstuk zal gewijd zijn aan de typologie van de leprozerie en zal ingaan op de aard van de leprozerie. Dit is noodzakelijk om te kunnen analyseren of leprozerieën in verschillende regio's vergelijkbaar zijn. Werden leprozerieën gebouwd als een *asylum* voor de zieken, als een soort opbergplaats voor de marginalen of kunnen de huizen beter beschouwd worden als een hospitaal waarin de lokale leprozenzorg georganiseerd was? Er zal in dit hoofdstuk ook aandacht zijn voor de Orde der Lazaristen, een kruisvaardersorde, opgericht in Jeruzalem in de twaalfde eeuw. De orde vestigde zich na de eerste kruistochten eveneens in Europa en nam de verantwoordelijkheid voor terugkerende kruisvaarders die besmet waren geraakt met lepra.³

Het tweede hoofdstuk zal gaan over de situatie van de Europese en Hollandse leprozerie, waarbij er gekeken wordt naar de omstandigheden waarin de leprozerieën ontstonden. Eerst zal er in Holland worden gekeken welke gegevens er zijn over de verschillende leprozerieën. Hierna zullen de gegevens van een aantal Europese leprozerieën worden beschreven.

Het derde hoofdstuk heeft een meer analyserend karakter, waarbij wordt onderzocht welke zaken invloed hebben gehad op de bouw van leprozerieën. Belangrijk hierbij zijn de stichters en de motieven van de stichting en onder welke omstandigheden de huizen werden opgericht. Er kan vervolgens een vergelijking worden gemaakt met de leprozerieën in West-Europa gesticht. Hierdoor kan een analyse worden gemaakt van de oorzaak van de diversiteit in stichtingsjaren van leprozerieën in verschillende regio's in Europa.

³ D. Marcombe, *Leper Knights, The order of St. Lazarus of Jerusalem in England, 1150-1544* (Woodbridge 2003); R. Hyacinthe, 'De Domo Sancti Lazari milites leprosi', *Knighthood and leprosy in the Holy Land* in B.S. Bouwers (red.), *The medieval hospital and medical practice* (Cornwell 2007); C.J. Gonnet, 'De Lazaristen te Haarlem', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, deel III (1875).

Hypothesen

De verschillen tussen de stichtingsjaren van Holland en de rest van West-Europa zouden op verschillende manieren verklaard kunnen worden. Een onderzoek naar de omstandigheden van de bouw en de motieven van de stichters kan hier meer duidelijkheid over geven.

De diversiteit in stichtingsjaren kan mogelijk verklaard worden aan de hand van twee soorten oorzaken. Zo zouden er algemene ontwikkelingen kunnen zijn geweest die zorgden voor een periode met een groot aantal stichtingen van leprooshuizen in heel Europa. Er werden steeds vaker initiatieven genomen voor de bouw van huizen en in Holland bleek dit pas later te gebeuren. Het is ook denkbaar dat er een specifieke oorzaak ten grondslag lag aan de late bouw van leprozerieën in Holland. In dit graafschap ontwikkelde het leprozeriewezen zich mogelijk anders dan in de omliggende landen, graafschappen en steden. In Holland zouden andere factoren aanleiding gegeven kunnen hebben voor de bouw van leprozerieën dan in de rest van Europa.

Algemene Europese ontwikkelingen

Een eerste denkbare oorzaak zou een juridisch karakter kunnen hebben waarbij canonieke of seculiere keuren invloed hebben gehad op de bouw van leprozerieën. Jacques Le Goff stelt in *De cultuur van middeleeuws Europa* dat het aantal leprozerieën na het Concilie van Lateranen (1179) snel in aantal toenam.⁴ Le Goff geeft daarmee een directe oorzaak voor de golf van de leprozerieënbouw. In canon 23 van het concilie werd bepaald dat leprozen niet onder de gezonde medemens mochten leven en dat zij recht hadden op een eigen kapel en priester.⁵ Het concilie zou een stimulans geven aan lokale stichters en donateurs om leprooshuizen te bouwen of in te richten. De meeste leprooshuizen werden in de twaalfde en dertiende eeuw gebouwd.

Een andere oorzaak van verschillen in de stichtingsjaren kan een vroomheidstoename zijn. Marleen Forrier beschrijft in *De evolutie van de georganiseerde leprozerieën* een periode na de eerste kruistochten, waarin zich een religieuze verandering in Europa voordeed.⁶ Een deel van de leken nam in de twaalfde en dertiende eeuw een geestelijke levenswijze aan en ging zich bekommeren om de zieken en armen. Als gevolg

⁴ J. Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1984) 394.

⁵ M. Goodich, *Other Middle Ages, Witnesses at the margins of Medieval society* (Pennsylvania 1998) 10, 110-111, 145-149.

⁶ M. Forrier, *De evolutie van de georganiseerde leprozerieën* in: E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).

van deze verandering ontstonden de eerste charitatieve initiatieven zoals de bouw van leprozerieën, aldus Forrier. De kloof tussen de geveer en de hulpbehoevende werd duidelijker door deze mentaliteitsverandering. Het past in het beeld van een christelijke samenleving die duidelijk veranderde. In dit licht zou de behoefte aan centrale plekken voor armen, voor zwervers en voor leprozen verklaard kunnen worden.

In Robert Moore's *The formation of a persecuting society* komt de positie van de leproos in een veranderde samenleving ter sprake.⁷ De bouw van leprozerieën moet in een context worden gezien waarin er sprake was van een toenemende overtuiging om leprozen af te scheiden van de samenleving, aldus Moore. Een deel van de samenleving had behoefte om bepaalde groepen te kunnen controleren. Hierin veranderde niet de leproos, maar was er sprake van een contextuele verandering, waarin de samenleving nieuwe normen schiep. De belangrijkste vruchten van deze 'persecuting society' zijn kettervervolgingen, klopjachten en leprozerieën. In de dertiende eeuw is er in Engeland en Frankrijk een toename van het aantal wetten omtrent de controle en afscheiding van leprozen te onderscheiden. Het bedelgedrag werd bijvoorbeeld aan banden gelegd en leprozen mochten niet meer drinken, gokken en schaken. Vergelijkbare wetten zien we overigens in de vijftiende eeuw ook in Holland verschijnen. Of we kunnen spreken van een breekpunt in de verordeningen rondom de afscheiding van leprozen, en daarmee het startsignaal van de bouw van een groot deel van de Europese leprozerieën, maakt Moore niet duidelijk.

Een regiogebonden ontwikkeling

Een derde denkbare hypothese is de invloed van stedengroei op de bouw van leprozerieën. Het urbanisatieproces kon leiden tot een verandering van samenlevingsbanden. Door de toename van individualisering binnen de stadsgrenzen namen de hechte familiebanden af en werden leprozen sneller uit de familie verstoten, waardoor de opvang van leprozen in hogere mate een verantwoordelijkheid werd van het stadsbestuur. Karin Westerink omschrijft in haar dissertatie *Het leprooshuis bij Haarlem* dat dit de belangrijkste reden was voor de bouw van de Haarlemse leprozerie.⁸ Omdat elke regio in West-Europa een ander urbanisatieproces kende, zou er ook verschil kunnen zijn in de stichtingsjaren van de leprozerieën. Door de verstedelijking ontstond er een nieuw soort stedelijke elite in Holland. Deze dragers van een nieuwe stedelijke cultuur zorgden

⁷ R.I. Moore, *The formation of a persecuting society* (Oxford 1987).

⁸ K. Westerink, *Het leprooshuis bij Haarlem* (Dissertatie, Utrecht 1985).

ervoor dat er voor de armen en zieken in de stad gezorgd moest worden. Het stadsbestuur ging de zorg organiseren. Patricia Cullum beschreef in haar artikel *Leper houses and borough status in the thirteenth century* de rol van het stadsbestuur bij het opzetten van deze 'ziekenhuizen'.⁹ Door de bouw van huizen om de leprozen in op te vangen konden stadsbesturen niet alleen de controle houden over de zieken, maar konden ze de inkomsten uit aalmoezen reguleren en aan banden leggen. De nieuwe elite in Holland maakte een andere ontwikkeling door dan omringende streken, waardoor het leprozeriewezen ook een andere ontwikkeling doormaakte. Regionale verschillen tussen de stichtingsjaren van leprozerieën zijn dus direct verbonden aan de groei van de betreffende stad.

Status quaestionis

Lepra en leprozerie

Recentelijk heeft Elma Brenner in haar artikel *Recent perspectives on leprosy in Medieval Western Europe* uiteengezet wat de staat is van het onderzoek naar de middeleeuwse leproos en leprozerie.¹⁰ Ze concludeert dat het onderzoek naar lepra in het middeleeuwse Europa steeds vaker interdisciplinair wordt benaderd en een relatief populair thema is van historisch onderzoek, vooral in Engeland en Frankrijk. Brenner onderstreept dat de meest recente onderzoeken zich concentreren op de tegenstrijdige positie van de leproos in de samenleving. De leproos was immers uitgesloten van de samenleving en moest in isolatie leven in een leprozerie. De isolatie bleek zeer relatief want om aan inkomsten te komen moest de leproos bedelen aan de wegen die naar de stad leidden.

Wat betreft de staat van het onderzoek naar leprozerieën in West-Europa vanuit een institutionele invalshoek concludeert Brenner dat dit onderwerp niet deelt in het enthousiasme van het onderzoek naar lepra. Er zijn een aantal regionale studies verschenen die een bepaalde regio in Europa bestrijken, maar die blijven beperkt tot het beschrijven van de situatie van de lokale leprozerieën. Deze regionale studies zullen hierna kort toelicht worden. Brenner concludeert terecht dat de regionale studies de weg vrij maken voor comparatieve studies naar leprozerieën in verschillende regio's van Europa.

⁹ P.H. Cullum, *Leper houses and borough status in the thirteenth century* in: P.R. Coss, S.D. Lloyd (red.), *Thirteenth century England* (Woodbridge 1991) 37-46. Cullum beschrijft alleen leprozerieën in Engeland.

¹⁰ E. Brenner, 'Recent perspectives on leprosy in Medieval western Europa', *History Compass* 8 (2010) 387-406.

Holland

Als we een beeld willen schetsen van de stand van het onderzoek naar de bouw van leprozerieën valt op dat er weinig studies zijn gemaakt naar Hollandse leprozerieën. Een generalisatie van de studies naar dit deel van de medische geschiedenis leert ons dat voornamelijk het onderwerp van de marginale positie van de leproos een groot deel van het historisch onderzoek beslaat. De uitsluiting, zoals Brenner eveneens concludeerde, vormt vaak het beginpunt van het onderzoek en wordt voornamelijk gedaan uit een sociaal-historisch oogpunt.

Het meest volledige naslagwerk over de geschiedenis van lepra in Nederland is geschreven door G.N.A Ketting in *Bijdrage tot de geschiedenis van lepra in Nederland*.¹¹ Ketting biedt een overzicht van de geschiedenis van de infectieziekte. Het academisch proefschrift wordt in bijna alle Nederlandse literatuur over lepra, sinds de uitgave in 1922, aangehaald en geannoteerd. Dit standaardwerk biedt dan ook verschillende inzichten in onder andere het ziektebeeld van lepra, de oorsprong en de geografische verspreiding van de ziekte. Wat het werk interessant maakt voor onderzoek naar Hollandse leprozerieën is dat Ketting beknopt aandacht schenkt aan bijna alle middeleeuwse leprozenhuizen in Nederland. Ketting gaat in op de geschiedkundige gegevens aangaande de Hollandse leprozenhuizen. Helaas is het slechts een opsomming en er ontbreekt een toelichtende context. Dit onderzoek kan wel dienen als startpunt van het onderzoek naar de bouw van de leprozerieën in Holland. Een ander nadeel is dat de bijdrage gedateerd is. Sinds 1922 is er geen goed en uitgebreid onderzoek gedaan naar lepra of leprozerieën in de middeleeuwen op het niveau van Ketting's dissertatie.

Een andere bijdrage, het artikel van Koen Goudriaan, gaat in op het algemene ziekenhuiswezen in Holland. Het artikel is om het statistische karakter erg waardevol en kan helpen bij het scheppen van een beeld van de middeleeuwse ziekenzorg. Hij geeft in zijn artikel *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht* een korte geschiedenis van het ziekenhuiswezen in Holland, Zeeland en Utrecht in de dertiende en veertiende eeuw.¹² Daarbij geeft Goudriaan een overzicht van de stichtingsjaren van leprozerieën, hospitalen, medische gildehuizen en

¹¹ G. Ketting, *Bijdragen voor de geschiedenis van lepra* (dissertatie, Den Haag 1922).

¹² K. Goudriaan, *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht* in M. Pauly (red.), *Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* (Luxemburg 2008) 197-255.

gasthuizen. De bijdrage van Goudriaan is bruikbaar voor de generalisering van Hollandse leprooshuizen.

Wat betreft de institutionele invalshoeken op leprozerieën geven stadsgeschiedenissen of medische stadsgeschiedenissen een beter beeld van een bepaalde stedelijke kern. Deze onderzoeken beschrijven de omstandigheden in de middeleeuwse periode van de stad. Een groot nadeel van deze studies is de stadsleprozerieën vaak beknopt worden omschreven, waarbij de motieven en omstandigheden van de stichting niet of nauwelijks worden toegelicht.¹³

Europa

Voornamelijk Frankrijk en Engeland kennen een rijke traditie van onderzoek naar het leprozeriewezen. Voor Vlaanderen is er één overzichtsstudie beschikbaar, maar deze studie is recenter dan het werk van Ketting. Onder redactie van Ernst Persoons hebben een aantal historici een bijdrage geleverd aan *Lepra in de Nederlanden*, waarin lepra en het leprozeriewezen tussen de twaalfde en achttiende eeuw werd onderzocht.¹⁴ Voor een beeld van de leprooshuizen binnen de huidige grenzen van België is het waardevol voor het onderzoek dat de zeven historici een aantal specifieke aspecten van leprozerieën in deze regio beschrijven waarbij ze bruikbare voorbeelden gebruiken. De historici hebben een groot aantal bronnen opgenomen in de hoofdstukken en weten deze te gebruiken om hun betoog kracht bij te zetten. Zo komt niet alleen het leprozeriewezen in Vlaanderen, Brabant en Artesië ter sprake, maar wordt er ook aandacht besteed aan de geografische verspreiding van lepra, het dagelijkse leven en het juridisch statuut. Het overzichtswerk van lepra en leprozerieën in België probeert het publiek duidelijk te maken dat lepra een duidelijke stempel op de middeleeuwse samenleving heeft gedrukt.

Er zijn twee grote studies geschreven over leprozerieën in Franstalige regio's. Albert Bourgeois schreef *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*, een gebied van de kustplaatsen aan het Kanaal tot aan de steden Metz en Cambrai in het oosten.¹⁵ Bourgeois' werk bestaat uit twee delen. In het eerste deel beschrijft hij de leproos en de samenleving van deze regio, het tweede deel is een topografisch overzicht van alle leprozerieën en

¹³ Enkele voorbeelden van bruikbare (medische) geschiedenissen van Hollandse steden zijn: J. G. W. F. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Gouda 1955); K. Westerink, *Het leprooshuis bij Haarlem* (Dissertatie, Utrecht 1985); R. Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Leiden 2012); G.N.M. Vis, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar* (Hilversum 1991).

¹⁴ E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).

¹⁵ A. Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais (Xe–XVIIIe siècles)* (Arras 1972).

ziekenhuizen, waarbij hij in detail treedt over de plaatselijke huizen. De studie is van toegevoegde waarde omdat het dieper ingaat op de stichters en motieven tijdens de stichting van de leprooshuizen. Hij probeert een eenduidig beeld te scheppen van degenen die het initiatief hebben genomen voor de bouw van de huizen in deze regio.

Naast Bourgeois' betoog zijn François-Olivier Touati's bijdragen erg belangrijk, met name *Archives de la lèpre, Atlas des léproseries entre Loire et Marne au Moyen Age*, de tweede grote regionale studie.¹⁶ In deze studie wordt de situatie in Midden-Frankrijk beschreven: de steden Rouen, Paris en Sens in het noorden, Nantes, Tours, Orléans en Lyon in het zuiden. Touati, kenner van middeleeuwse lepra en het leprozerieënwezen, geeft net als Bourgeois een beschrijving van de leproos in de hoge en late middeleeuwen en een inventaris van de beschikbare bronnen. De regio bestond uit honderden leprooshuizen, soms meerdere per stad. Het is noemenswaardig dat Touati een aantal leprooshuizen heeft uitgelicht.¹⁷ De *Archives de la lèpre* is voornamelijk statistisch van aard, het bezit veel kaarten en geeft veel toegankelijke informatie over stichtingsjaren en details over de geschiedenis van afzonderlijke leprozerieën. Het onderzoek is voor de Franse gebieden veel verder gevorderd dan het onderzoek naar Hollandse leprozerieën.

Het meest recente en het meest uitgebreide onderzoek voor Engeland is gedaan door Carole Rawcliffe in *Leprosy in medieval England*.¹⁸ Rawcliffe maakt een einde aan de negentiende-eeuwse misvattingen over middeleeuws lepra in Engeland door vele stereotyperingen van de hand te wijzen. De leprooshuizen waren waarschijnlijk geen hospitalen, maar waren beter vergelijkbaar met kloosters, omdat niet zorg en genezing centraal stond maar gebed en strenge doctrine.

De meest waardevolle bijdrage voor het onderzoek van leprooshuizen in het Rijndal, in het Heilige Roomse Rijk, zal Martin Uhrmachers *Lepra und Leprosorien in rheinischen Raum vom 12. Bis zum 18. Jahrhundert* zijn.¹⁹ Ondanks dat de titel anders doet vermoeden schenkt Uhrmacher naast het Rijndal ook aandacht aan de leproos en samenleving buiten het Rijndal. De historicus beschrijft de eigenschappen van de leprozerieën in het Rijndal en heeft daarmee oog voor de verschillen tussen de huizen. Hij heeft honderden leprozenhuizen tussen Kleve en Ingelheim geïnventariseerd en in kaart gebracht. Hij heeft diverse kaarten bijgesloten waarop regionale verschillen zichtbaar

¹⁶ F.O. Touati, *Archives de la lèpre, Atlas des léproseries entre Loire et Marne au Moyen Age* (Paris 1996).

¹⁷ Het ecclesiastisch rechtsgebied van Sens wordt gebruikt ter afbakening van de regio. Deze regio telde honderden leprozerieën.

¹⁸ C. Rawcliffe, *Leprosy in medieval England* (Woodbridge 2006).

¹⁹ M. Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien im rheinischen Raum vom 12. bis zum 18. Jahrhundert* (Trier 2011).

worden. Uhrmacher legt zo de geografische diversiteit van het Rijndal bloot en geeft aan welke gevolgen dit heeft op de ontwikkeling van het lokale leprozeriewezen. Hij schetst in zijn boek bovendien hoe de meeste leprooshuizen zijn gesticht.

Met de analyse van verschillende lokale en regionale studies kan er een algemeen beeld worden geschapen van de omstandigheden van de bouw van leprozerieën in middeleeuws Europa. Door deze gegevens te vergelijken en te analyseren kan een oorzaak gevonden worden voor de diversiteit in bouwjaren tussen Holland en Europa.

Beschikbare bronnen

In Holland hebben waarschijnlijk twaalf leprooshuizen gestaan, die gelegen waren in de periferie van de stad. Niet van al deze leprozerieën is een stichtingsakte bewaard gebleven. Van een klein aantal is bekend wanneer zij gesticht zijn. Niet alle leprooshuisarchieven bevatten veel documenten. Slechts van een handvol leprooshuisarchieven had een goede administratie, waarbij er aandacht was voor allerlei zaken die zich afspeelden in het dagelijkse beheer van het huis.

Van de leprooshuizen van Delft, Gouda, Leiden, Haarlem en Amsterdam zijn veel documenten overgeleverd over de periode dat de huizen hebben gefunctioneerd. In deze vijf leprooshuisarchieven zijn documenten gepreserveerd die zowel over de fundatie als over het functioneren van het huis verhandelen en die indrukken kunnen geven van het dagelijkse leven in het huis. Uit reglementen, beheeradministratie en het financiële beheer kan worden geconcludeerd wat de rol van het stadsbestuur is geweest tijdens het functioneren van het huis. Bovendien beschikken deze archieven veel over 'aktes van transport'. In deze schepenenbrieven doneren lokale weldoeners grond, percelen of gebruiksvoorwerpen aan het leprooshuis, dat deze vervolgens kan verkopen of verpachten. De winst uit deze middelen is vervolgens bestemd om de onkosten van het huis te dekken. Deze archiefbronnen geven een beeld van de inhoud van de schenkingen die zijn gedoneerd aan de liefdadigheidsinstelling. Ondanks dat de administratie van deze vijf leprooshuizen vanaf het begin goed is gedocumenteerd, is niet van allemaal een stichtingsakte bewaard gebleven.

Van de leprooshuizen van Den Haag, Hoorn, Alkmaar, Dordrecht, Schiedam en Rotterdam bestaat een minder uitgebreid archief. Het leprooshuisarchief van Den Haag bestaat voornamelijk uit stukken van financiële aard. De meeste stukken dateren uit de zestiende eeuw en over de ontstaansgeschiedenis van de leprozerie zijn geen stukken beschikbaar. Dit is een algemene trend, want een archief met alleen rekeningen en transport van akte zien we bij Schiedam en Rotterdam eveneens. Voor Hoorn is wel een

bewijs van een vijftiende-eeuws leprooshuis overgeleverd, maar de akte is in een hele slechte staat. Door de tand des tijds is de kwaliteit van het document erg afgenomen en kan er maar een beperkt aantal zaken worden ontleend aan de brief. Het gaat om een 'akte van transport' aan de Hoornse leprozerie. In de brief worden goederen en inkomsten geschonken aan het leprooshuis dat in 1445 op de Keern was gesticht.²⁰ Het archief van de leprozerie van Dordrecht bevat helemaal geen bruikbare archiefstukken. Dit archief bestaat voornamelijk uit stukken die na de verhuizing van de zieken naar een nieuw onderkomen in de zestiende eeuw zijn uitgegeven. Het stichtingsjaar is gebaseerd op de eerste keer dat het huis werd genoemd in een ander document die niet tot deze archiefvormer behoort. Hetzelfde geldt voor het leprooshuisarchief in Alkmaar. Er is niets bekend over de beginperiode van de leprozerie, waardoor het moeilijk in te schatten is wanneer het huis ongeveer is ontstaan. De archiefstukken die wel onderdeel van het archief zijn hebben betrekking op de samenvoeging van het leprozenhuis met het oudemannenhuis aan het einde van de zestiende eeuw.

Het archief van het leprooshuis te Enkhuizen, dat pas in de zeventiende eeuw is gesticht, bestaat enkel uit een toestemmingsbrief van de Staten van Holland om een loterij te organiseren voor de bouw van het leprooshuis.²¹ Ondanks dat dit een erg beknopt archief is kunnen we de toestemmingsbrief gebruiken voor het vaststellen van de periode van stichting en de doelen van het stadsbestuur omtrent de leprozenzorg.

De bronnen die gebruikt kunnen worden voor dit onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis zijn voornamelijk bestaande stichtingsaktes, reglementen, leproosbrieven, aktes en kaartboeken. De laatste zijn boeken waaruit blijkt welke percelen in het bezit van het leprooshuis waren. De leproosmeesters, als onderdeel van het stadsbestuur, hadden opdracht gegeven om deze percelen in kaart te brengen in een 'kaartboek'. Deze boeken geven een beeld van de inkomsten van het huis en de mate waarin het stadsbestuur invloed had op het dagelijkse leven in de leprozerie. Bij de stichting kan een grote invloed van het stadsbestuur worden onderscheiden en de kaartboeken zijn daar een voorbeeld van.

²⁰ Hoorn, WFA, Archief van het St. Pietershof, Archief van het leprozenhuis, inv. 12.

²¹ *Ibidem*, Archief van het leprooshuis en Gulden Hoofd te Enkhuizen, inv. 1. Het betreft een brief van de Staten van Holland, inclusief zegel. 1609.

HOOFDSTUK I

Segregatie en de leprozerie

Bepakt met zijn voorgeschreven kleding en wat kleine voorwerpen werd de leproos naar zijn nieuwe woning gebracht: een hut in een open veld, buiten de stad.²²

Na de diagnose van lepra moest de zieke voortaan wonen in een leprozerie, een huis voor de uitgestoten zieken. De leprozerie was soms niet meer dan een kapel met wat hutjes er omheen. De leprozenkolonie werd het fysieke symbool van de uitsluiting van de leproos in de middeleeuwen. Het leprooshuis, buiten de stad, buiten de samenleving, was de vrucht van de segregatie.

De middeleeuwse leprozen waren het ultieme voorbeeld van een bevolkingsgroep dat gedegradeerd was tot de marginalen, want angst voor de ziekte zorgde ervoor dat zij verstoten werden uit dorp of stad. Leprafobie kwam in elke Europese stad, in elke dorp en in elke gemeenschap in de late middeleeuwen voor en zorgde ervoor dat in de vijftiende eeuw elke stad een eigen leprozerie of leprozenkolonie had. Met verschillende motieven werden er initiatieven genomen om een huis voor de zieke lotgevallen op te richten zodat zij niet langer onderdeel waren van de samenleving.

Medische aspecten van lepra

Er was weinig kennis van lepra (*Mycobacterium Leprae*) en de angst voor de ziekte was voornamelijk een angst voor een onbekende ziekte. De leproos werd getekend door lichamelijk vervormingen, littekens en rood-witte vlekken op de huid. In het middeleeuws Europa was de kennis van de besmettelijkheid van de leprabacterie nog onvoldoende ontwikkeld om de ziekte te kunnen voorkomen. De ontdekking van de leprabacterie zou pas in de negentiende eeuw plaats vinden. De Noorse arts Armauer Hansen ontdekte in 1873 de bacterie, waardoor we het nu kunnen herkennen en voorkomen.

Met de ziekte lepra wordt een lichamelijke aandoening bedoeld die erg besmettelijk is en wordt gedefinieerd als een chronische infectieziekte die voornamelijk

²² S.N. Brody, *The disease of the soul, Leprosy in medieval literature* (Ithaca 1974) 68.

de huid en het zenuwweefsel aantast.²³ Doordat de bacterie via niezen of hoesten kan worden overgedragen, kan de ziekte zich verspreiden binnen gemeenschap, stad en land. De ziekteverwekkers kunnen zich alleen verspreiden door interpersoonlijk contact. Alleen in gebieden waar mensen mobiel waren en dicht op elkaar leven kon lepra de kans krijgen zich te verspreiden en meerdere slachtoffers te maken.²⁴ Het is aannemelijk dat de ziekte in Europese gebieden alleen voorkwam waar er sprake was van een (relatief) hoge bevolkingsdichtheid, migratie en urbanisatie. Een vergelijking met gebieden waar nu lepra nog voorkomt laat zien dat mobiliteit de belangrijkste factor is van de verspreiding van de ziekte.²⁵ De verspreiding van de ziekteverwekker in de hoge en late middeleeuwen is onlosmakelijk verbonden met urbanisatie, migratie en mobiliteit.

De leprabacterie huist vooral in de 'koelere' delen van het lichaam, zoals ledematen en in het gezicht. De bacterie tast de zenuwen vlak onder de huid aan, waardoor er gevoelloze rood-witte vlekken op de huid ontstaan. Daarnaast is het ook mogelijk dat er zichtverlies optreedt.²⁶ Doordat de lichaamsdelen gevoelloos worden, kunnen opgelopen wonden en infecties leiden tot verminkingen.²⁷ De ziekte is daardoor zeer zichtbaar voor de omgeving. Door de beperkte kennis van besmetting en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen kon de ziekte zich in de hoge en late middeleeuwen eenvoudig verspreiden door Europa.

Het ziekteverloop is zeer sluipend en de leprapatiënt voelt zich meestal niet ziek. Lepra heeft een lange incubatieperiode waardoor de symptomen soms maanden later pas zichtbaar worden.²⁸ In deze periode kon de leproos een naaste hebben besmet en hij op zijn beurt een derde. Op deze wijze kreeg lepra de greep op de middeleeuwse samenleving en konden er per stad soms wel honderden leprozen zijn.

Segregatie

Men vond een oplossing voor het toenemende aantal zieken in het verleden. Het uitsluiten van een bevolkingsgroep was immers een oplossing die de geschiedenis had gegeven. Het

²³ L. Janssens, *Lepra, medische aspecten* in: Persoons, *Lepra in de Nederlanden*, 9-11; L. Feenstra, *Codex Medicus* (Doetinchem 2005) 489.

²⁴ R. Pinhasi, R. Foley, H.D. Donoghue, 'Reconsidering the antiquity of leprosy', *Science* 312 (2006) 846.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Feenstra, *Codex Medicus*, 489-490.

²⁷ www.leprazending.nl (geraadpleegd op 1 juni 2013); K. Alnæs, *De geschiedenis van Europa, 1300-1600* (Amsterdam 2004) 90; Feenstra, *ibidem*.

²⁸ Janssens, *Lepra, medische aspecten*, 11; R. van Furth e.a. (red.), *Leerboek infectieziekten* (Houten 1992) 1, 2, 7, 8, 486, 487.

stond al in het oude Testament beschreven, ondanks dat er getwijfeld kan worden of de 'huidvraat' uit *Leviticus* dezelfde ziekte is als het middeleeuwse lepra. De Bijbelpassage spreekt over het uitzetten buiten de gemeenschap van de onreinen. Een priester moet de zieke onrein verklaren. Zolang de leproos ziek was moest hij in gescheurde kleren rondlopen, 'onrein' roepen en buiten de gemeenschap leven.²⁹ De passage uit *Leviticus* zou de belichaming worden van een segregatiebeleid van de zieke leprozen in de eeuwen die er op volgden. Zeker in de middeleeuwen was men er van overtuigd dit advies ter harte te nemen en de leprozen uit de samenleving te weren. De zieken moesten letterlijk buiten de dorpswallen of buiten de stadsmuren leven in een eigen gesloten gemeenschap of kolonie. In de eeuwen voor de pandemie van de elfde en twaalfde eeuw werden er allerlei wetten geschreven die de uitsluiting of isolatie van leprozen moesten regelen. Het Derde Concilie van Lyon (585) en het Edict van Rothari (635) zijn daar voorbeelden van.

Het is zeer moeilijk om te kunnen schatten hoe strikt de wetten van uitsluiting genomen werden in de hoge en late middeleeuwen. Neem bijvoorbeeld de uitzondering die de leprozen onder de adel vormden. Het meest aansprekende voorbeeld zal Boudewijn, koning van Jeruzalem (r. 1174-1185), zijn. Zijn kroning onderstreept dat men in de hoge middeleeuwen nog geen kennis had van de ernst van lepra of de gevolgen voor de directe omgeving.³⁰ Hoewel lepra voornamelijk een ziekte was van de armen zijn er ook voorbeelden bekend van rijke leprozen in Holland. Een aantal stadsbesturen had keuren opgesteld die leprozen verplichtte om zich op te laten nemen in een leprozerie, bijvoorbeeld in Gouda en Haarlem. In Leiden bestond een dergelijke keur niet, waardoor een aantal rijke leprozen er voor kozen om te voorzien in hun eigen onderhoud en zorg. Het is duidelijk dat de uitsluiting van leprozen niet in geheel Europa was bepaald in eenzijdige wetten en dat elke regio zijn eigen variant had op de wet van uitsluiting.³¹

Historicus Jacques Le Goff beschrijft een mentaliteitsverandering die zich voordeed in de hoge Middeleeuwen. Er was in de elfde en twaalfde eeuw een cultuur ontstaan, ondanks de bloei die de eeuwen kende, waarin men meedogenloos was voor hen die zich niet wilde schikken in de gevestigde orde. De orde waarin er geen plaats was voor de marginalen zoals de leprozen. De angst voor de uitgestotenen roep voornamelijk afgrijzen op en men probeerde gecontroleerd de zwakken en zieken buiten de

²⁹ *Leviticus 13: 1,42-46* (NBG, Hilversum 1999).

³⁰ S. Lay, 'A leper in purple, the coronation of Baldwin IV of Jerusalem', *Journal of Medieval history* 23 (1997) 317-319.

³¹ R.I. Moore, *The formation of a persecuting society* (Oxford 1987) 56; S.N. Brody, *The disease of the soul, Leprosy in medieval literature* (Ithaca 1974) 64-70.

gemeenschap te plaatsen. Zoals het Bijbelboek voorschreef werden de leprozen geïsoleerd en gecontroleerd buiten de samenleving.³²

Historicus Robert Moore benoemt eveneens een mentaliteitsverandering. Moore karakteriseert de bouw van een aantal leprozerieën als een antwoord op de vraag van een collectieve behoefte.³³ Een leprozenkolonie of een gesloten leprozeninstituut zou de oplossing zijn voor de angst voor de besmettelijke ziekte. Er zouden in verschillende delen van West-Europa collectieve initiatieven genomen zijn om een dergelijk huis voor de plaatselijke leprozen op te richten om de eigen angst voor de ziekte in te dammen. De uitsluiting van leprozen kent vele gelijkenissen met de vervolgingen van ketters en andere bevolkingsgroepen zoals joden, zigeuners en zwervers. Lepra werd in de middeleeuwen gezien als een onverklaarbare ziekte en men verweet de leproos zedeloosheid en ketterij. De leproos met een onverklaarbare ziekte was bij voorbaat gedoemd tot marginaliteit. In sommige delen van Europa werd eveneens gewaarschuwd dat de leprozen samen met de moslims en joden een complot hadden gesmeed om het christendom omver te werpen.³⁴

De komst van lepra naar Holland

India wordt doorgaans beschouwd als de bakermat van lepra. Er zijn in 2009 bewijzen van lepra gevonden in overblijfselen van skeletten van 2000 jaar voor Christus in India.³⁵ De eerste keer dat er een huidziekte wordt genoemd die op lepra lijkt is in het manuscript *Atharvaveda* (ca. 1000 v.Chr.).³⁶ De ziekte verspreidde zich vanuit India in de daarop volgende eeuwen in geheel oost-Azië en bereikt zelfs Australië. Westwaarts verspreidde lepra zich naar het Midden-Oosten en bereikte onder andere Palestina.

De oorzaak van de verspreiding van de ziekte in de Oudheid vanuit Azië over de hele wereld is waarschijnlijk te ontleen aan urbanisatie, migratie en het vroege kolonialisme.³⁷ Het grootste handelsvolk van de oudheid, de Feniciërs, hebben door handelscontacten en het stichten van koloniën de ziekte over meerdere werelddelen verspreid, zo ook over Europa. Naast dit handelsvolk waren ook de handelscontacten met de Arabieren en de migratie van Israëlieten verantwoordelijk voor de Europese verspreiding. De ziekte was waarschijnlijk eveneens aanwezig onder de geleerden van

³² J. Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1984) 396.

³³ Moore, *The formation of a persecuting society*, 56-58.

³⁴ Goodich, *Other Middle Ages*, 10-11.

³⁵ G. Robbins e.a., 'Ancient skeletal evidence for leprosy in India (2000 B.C.)', *Plos One* 4 (2009) 1-8.

³⁶ M. Forrier, *Lepra, verspreiding in tijd en ruimte* in: E. Persoons, *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1987) 16.

³⁷ Pinhasi, Foley, Donoghue, 'Reconsidering the antiquity of leprosy', 846.

Alexander de Grote, die het vanuit India naar Europa brachten.³⁸ De eerste verwijzing naar de ziekte in Europa deed zich voor in de vierde eeuw na Christus. In 1974 vond men een Brits-Romeins skelet met botafwijkingen die op lepra duiden.³⁹ In de zesde eeuw zijn er ook grafopgravingen gedaan in Frankrijk en Italië die verwijzen naar de aanwezigheid van leprozen.⁴⁰

Op het Derde Concilie van Lyon (585) werd het verbod op het vrij bewegen uitgevaardigd. Leprozen moesten zich eerst laten registeren voordat zij zich onder andere burgers mochten begeven. Ieder bisdom moest een eigen plek hebben om de leprozenlijders af te zonderen, de bisschoppen moesten voor kleding en voedsel zorgen. Met deze regeling werd er bepaald dat de zorg voor de leproos de verantwoordelijkheid zou worden van de clerici.⁴¹ De eerste wereldlijke regeling met betrekking tot uitsluiting zien we terug in het Edict van Rothari (635), dat is afgeleid van de Bijbelse wet als beschreven in *Leviticus*. De regeling hield in dat de leprozen uit hun huis en stad werden verdreven zodra zij door de rechter of door het volk besmet werden bevonden.⁴²

In Nederland zou er in de zevende eeuw voor het eerst sprake zijn van lepra. Uit een document van 30 december 633 blijkt dat de Frank *diaconus* Adalgysus Grimo per testament een geldbedrag aan het leprooshuis (*domus leprosorum*) van Maastricht zou hebben gegeven. Het zou hier gaan om een landhoeve aan het tegenwoordige Vrijthof.⁴³ Historicus Ketting bestempelt de Maastrichtse leprozerie als de eerste van Nederland.⁴⁴ Het testament is het oudste document zijn dat over een lepra in Europa verhandeld.⁴⁵ Er zijn ook andere voorbeelden bekend van leproshuizen uit de zevende eeuw in Metz, Verdun en Nottingham.⁴⁶ In de achtste eeuw werd er voor het eerst melding gemaakt van

³⁸ T. Gould, *Don't fence me in, Leprosy in modern times* (London 2005) 3.

³⁹ F. Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis, Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven 2004) 169-170; Goodich, *Other Middle Ages*, 110-111.

⁴⁰ M. Rubini, P. Zaio, 'Lepromatous leprosy in an early mediaeval cemetery in central Italy (Morrione, Campochiaro, Molise, 6th-8th century AD)', *Journal of Archeological science* 36 (2009) 2771-2779; Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 169-171.

⁴¹ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van Lepra in Nederland*, 109.

⁴² Forrier, *Lepra, verspreiding in tijd en ruimte*, 17-19.

⁴³ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*, 98.

⁴⁴ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*, 9; C.J. Welcker, *Het St. Catherina- en Magdalenen gasthuis of het melatenhuis te Kampen, 1386-1589* (Kampen 1930) 27; J. Schulte, 'Wetenschap, De bestrijding der melaatschheid', *Limburger Koerier* (28 december 1934) 7; Forrier, *Lepra, verspreiding in tijd en ruimte*, 21.

⁴⁵ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*, 98.

⁴⁶ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*, 9-10; Uhrmacher, *ibidem*.

de leprooshuis van St. Albans (Engeland).⁴⁷ Het is aannemelijk dat in de vroegmiddeleeuwse bronnen nog geen onderscheid wordt gemaakt tussen een woning van leprozen ('leprooshuis') en een leprozerie ('ziekenhuis') om besmette leprozen in op te vangen en te verzorgen.

De verwijzingen naar lepra in de vroege middeleeuwen blijven vaak beperkt tot het benoemen van de ziekte in hagiografieën en middeleeuwse literatuur. Bijvoorbeeld in het heilige leven van Martinus van Tours is er een passage waarin de heilige in contact komt met leprozen. Toen Martinus aankwam bij de poorten van Parijs zag hij een leproos en hij kuste en zegende hem. De leproos kwam de volgende dag naar de mis en was volledig genezen van de ziekte.⁴⁸ Volgens de hagiografie bleek de melaatse Christus zelf te zijn, die na een transformatie zich toonde aan Martinus.⁴⁹ Ook in de heiligenlevens van Romanus, Amandus en anderen treft men de wonderlijke genezingen van leprozen aan.⁵⁰ De ziekte werd pas in de hoge middeleeuwen beschouwd als een publiek gezondheidsprobleem toen de eerste *asylums* werden opgericht voor de leprozen.⁵¹

Het ontstaan van een Europees leprozeriewezen

In de negentiende en twintigste eeuw werd aangenomen dat de terugkerende kruisvaarders de ziekte in de elfde en twaalfde eeuw hebben meegenomen vanuit het Latijnse koninkrijk naar Europa. Het enige bewijs voor deze hypothese is de sterke toename van het aantal leprozerieën in West-Europa, voornamelijk in het Franse koninkrijk, Engeland en Vlaanderen. Zonder twijfel kan er gesteld worden dat het Midden-Oosten in tijde van de kruistochten inderdaad leed onder de aanwezigheid van lepra.⁵² Een voorbeeld daarvan is het reeds gegeven voorbeeld van Boudewijn, de leprozenkoning van Jeruzalem.⁵³ Ook de Orde der Lazaristen is tijdens de kruistochten opgezet en bestond uit kruisvaarders die besmet waren geraakt in de tijd dat ze in het koninkrijk in het Midden-

⁴⁷ L.T. Morton & R.J. Moore, *A chronology of medicine and related science* (Cambridge 1997) 6.

⁴⁸ S. Severus, *Vita Martini Turonensis*. Vertaling: P. Nilsen, E. Rose, *Het leven van de heilige Martinus* (Kampen 1993) 12, 30-33.

⁴⁹ A. Boele, *Leden van één lichaam, Denkbeelden van armen, armenzorg en liefdadigheid in de noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) 227.

⁵⁰ Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis*, 171.

⁵¹ Robbins, 'Ancient skeletal evidence for leprosy in India', 1.

⁵² Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 344; A. G. Nerlich, A.R. Zink, *Past leprae* in: D. Raoult and M. Drancourt (red.), *Paleomicrobiology: Past Human Infections* (Berlijn 2008) 108.

⁵³ Lay, 'A leper in purple', 317-319.

Oosten verbleven. De orde van Sint Lazarus kon op deze wijze in het Koninklijke leger vechten zonder daarbij gescheiden te worden van de gezonde ridders en soldaten.⁵⁴ Ridders of soldaten die in Europa waren besmet mochten niet meer dienen in een leger. De Orde van Sint Lazarus creëerde dus een speciale uitzonderingspositie voor de besmette kruisvaarders in het Latijnse Oosten.⁵⁵ Er zullen onder de terugkerende kruisvaarders zeker zieken zijn geweest die de leprabacil hebben meegebracht vanuit het Midden-Oosten. Toch is er geen direct bewijs dat de kruistochten een belangrijke rol speelden in de verspreiding van de ziekte, de ziekte was immers al eerder in Europa gesignaleerd.

Vanaf de millenniumwisseling deed zich een nieuwe ontwikkeling voor die bestempeld kan worden als het ontstaan van het leprozeriewezen. Overal in centraal Europa en op het Britse eiland werden onderkomens en kapellen gebouwd om de leprozenzorg in te organiseren. Het aantal leprozenhuizen bleef stijgen tot een hoogtepunt in het midden van de dertiende eeuw.

De lokale stadsleprozen vormden buiten de stad een gemeenschap. Als een samengesmolten groep van individuele zieken vormden ze samen een kolonie. Keuren zorgden ervoor dat ze ook onder de wet één groep vormden. Ze mochten zich niet meer binnen de stadsmuren begeven of de mis in de parochiekerk bijwonen. De leprozen poogden dan om een eigen kapel te nemen, een eigen kerkhof aan te leggen en een eigen priester aan te wijzen.⁵⁶ In het Derde Concilie van Lateranen (1179) werd bepaald dat alle kapellen waar leprozen woonden geestelijke autonomie verkregen. In canon 23 werd het volgende bepaald:

(...) Laat leprozen niet samenleven met gezonde personen en laat ze niet samenkomen met anderen in kerken, of eigen kerken of eigen begraafplaatsen hebben of de hulp genieten van diensten van een eigen priester. Sinds dat het duidelijk is dat dit verre is van Christus' vroomheid, hebben we besloten bij apostolische liefdadigheid, dat wanneer zij (leprozen) samen zijn gekomen om te leven onder de wetten van het normale leven dat zij zichzelf mogen behelpen met een eigen begraafplaats en dat zij een eigen priester mogen hebben, met toestemming en zonder tegenspraak. Zij mogen echter geen aanspraak maken op de parochiale rechten van de oude kerken als deze zouden bestaan. We hebben ook besloten dat zij geen tienden hoeven te betalen voor hun tuinen of de melk van hun dieren.⁵⁷

⁵⁴ Marcombe, *Leper Knights*, 1-15; Nerlich, Zink, *Past leprae*, 108-109.

⁵⁵ P.D. Mitchell, *Medicine in the crusades, Warfare, wounds and the medieval surgeon* (Cambridge 2004) 95-106.

⁵⁶ W. de Keyzer, M. Forrier, M. van der Eyken, *Leprozerieën, De evolutie van de georganiseerde leprozerieën* in: E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989) 57-61. J. W. Brodman, *Charity & religion in medieval Europe* (Washington 2009) 77-78.

⁵⁷ 'Third Lateran Council Decree on Lepers (1179)' in: Goodich, *Other Middle Ages*, 145-146; Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 77-78.

Vanaf het einde van de twaalfde eeuw konden de leprozerieën door toedoen van canon 23 zich mengen in de vroomheidsgolf die in de twaalfde en dertiende eeuw in Europa plaats vond.⁵⁸ Lokale leprozerieën werden vaak bestempeld als een religieuze instelling omdat het dagelijkse leven vergeleken kon worden met het kloosterlijk leven. Het beeld van een leven in een gesloten gemeenschap waarin het religieuze leven een grote plaats innam verstreekte de vergelijking met een klooster. Bij de grotere leprozerieën werden faciliteiten gebouwd binnen het complex om het religieuze leven te stimuleren. Op vele plaatsen legden bisschoppen het naleven van drie traditionele geloften op: gehoorzaamheid, kuisheid en armoede. Het afleggen van deze drie geloften betekende overigens niet dat leprozen toetraden tot een kloosterlijke orde of gezien werden als geestelijken.⁵⁹

In de veertiende eeuw deed een nieuwe epidemie zijn intrede in Europa. De Pestplaag nam vele levens halverwege deze eeuw en dit had ook invloed op het leven van de leprozen. Aan de vooravond van de Zwarte Dood werd er ook voor het eerst een link gelegd tussen lepra en de overdracht door de lucht. Toen de angst voor de Zwarte Dood toenam sprak men over 'corrupte lucht' en werd lepra in verband gebracht met besmetting via de adem van de zieke.⁶⁰ Een aantal historici claimt dat vele leprozen zijn gestorven door de Zwarte Dood en dat hiermee de afname van leprozen is ingezet.⁶¹ Anderen weten de afname van het aantal leprozen in de veertiende eeuw aan het klimaat dat kouder werd.⁶² Ook wordt er door sommige historici beweerd dat het te maken heeft met de werkwijze van artsen, die door het stellen van betere diagnoses het aantal zieken kon terug dringen.⁶³ Met relatie tot de Zwarte Dood is het waarschijnlijk dat de leproos een soort immuniteit heeft ontwikkeld voor andere besmettelijke ziektes. Historicus Stephen Ell beweert dat er een 'kruisimmuniteit' was opgetreden bij het uitbreken van de Pest waardoor de meerderheid van de leprozen de epidemie heeft overleefd. Het aantal leprozen nam door de pestepidemie dus niet af maar bleef gelijk.⁶⁴ Het is duidelijk dat er

⁵⁸ Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*, 34; Brenner, 'Recent perspectives on leprosy in Medieval western Europa', 397; Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 78.

⁵⁹ Brenner, *ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ P. Richards, *The Medieval Leper and his Northern Heirs* (Cambridge 1977). H.C. Covey, 'People with leprosy (Hansen disease) during the Middle Ages', *The social science journal* 38 (2001) 315-321.

⁶² Onder andere W.H. McNeill. W.H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York 1976).

⁶³ Onder andere S. Rubin. S. Rubin, *Medieval English Medicine* (London 1974).

⁶⁴ S.R. Ell, 'Plague and leprosy in the Middle Ages, a paradoxical cross-immunity', *International journal of leprosy* (1987); Covey, 'People with leprosy (Hansen disease) during the Middle Ages', 315-321.

geen eenduidige oorzaak kan worden aangewezen voor de afname van leprozen in de veertiende eeuw. Er zijn geen sluitende bewijzen voor de hypothesen die historici als Richards, McNeill en Rubin aan het eind van de jaren zeventig hebben gemaakt.

Huizen van de Orde van St. Lazarus

De Orde van de heilige Lazarus in Jeruzalem was een convent van edelen en actieve ridders, zowel gezonde als leproos, met het doel om de vijand uit het heilige land te drijven.⁶⁵ De orde had voornamelijk een militair karakter en werden gekarakteriseerd als *milites leprosi* ('ridders met lepra'). Historici zijn het niet eens over het daadwerkelijke doel van de orde. Een aantal historici beschrijven de orde voornamelijk als een orde voor edelen die besmet waren met lepra en bestonden uit verschillende religieuzen. Anderen beschrijven de orde als een religieus convent, waarbij de zorg voor de leprozen, adel of niet, het belangrijkste werd geacht.⁶⁶ Volgens François-Olivier Touati was de orde zoals die van St. Lazarus in het Latijnse koninkrijk een nieuw soort religieuze gemeenschap. Ze hielden zich aan strenge wetten, de broeders droegen habijten en maten zich een tonsuur aan.⁶⁷ De broeders leefden een leven van gehele onthouding en gebed volgens de regels van Augustinus.

Het eerste huis van de orde werd gebouwd in Jeruzalem. In de stad werd er tijdens de eerste kruistochten een leprozenziekenhuis van de Heilige Lazarus opgericht.⁶⁸ Volgens de stichtingsbrieven in het Cartularium van de orde hebben zij zichzelf in de jaren '30 van de twaalfde eeuw opgericht.⁶⁹ Het *leprosum mansio* werd buiten de muren van stad gebouwd, op een veld buiten de St. Lazarus poort, een zijpoort van Jeruzalem.⁷⁰ Later zou ook in Akko een verblijf voor de orde worden gebouwd binnen de stadsmuren. Het leprozenverblijf van deze stad zou een belangrijke rol gaan spelen bij de terugkeer van de zieke kruisvaarders naar het Europese vasteland. In het 'ziekenhuis' werden zieke broeders opgevangen en verzorgd door seculiere kapelaans. De zorg bestond uit het verzorgen van de wonden en het vervangen van verbanden, er werd geen poging gedaan

⁶⁵ Marcombe, *Leper Knights*, 12. Marcombe citeert hier Alexander IV (r. 1254-1261).

⁶⁶ R. Hyacinthe, *De Domo Sancti Lazari milites leprosi*, 209-211.

⁶⁷ F.O. Touati, *Maladie et société au moyen âge*, 631-748; Marcombe, *Leper Knights*, 8.

⁶⁸ Marcombe, *Leper Knights*, 1-6.

⁶⁹ 'Fragment d'un cartulaire de l'ordre de Saint Lazare et terre Saint', Archives de l'orient Latin (1182) (<http://archive.org/stream/fragmentduncart00lazagoog#page/n6/mode/2up>) (geraadpleegd op 19 maart 2013).

⁷⁰ Marcombe, *Leper Knights*, 7. Zie aldaar kaart 1. D. Pringle, *The churches of the crusader kingdom of Jerusalem*, vol. III (Cambridge 2007) 215-217.

om de zieken te genezen. Aan het hoofd stond een meester, een gekozen broeder uit de gemeenschap.⁷¹ Onder de zieken waren voornamelijk Europese edelen die besmet waren geraakt met lepra maar in het Latijnse koninkrijk bleven vechten uit overtuiging. Vele ridders onder hen konden zich ondanks de ziekte nog goed staande houden in gevechten. Dit had voornamelijk te maken met de lange incubatietijd die karakteristiek is voor het ziektebeeld van lepra. Tegen edelen met lepra werd heel anders aan gekeken dan de standaard leproos. Een ridder met lepra bleef een ridder en zijn status zorgde ervoor dat hij niet dichterbij de andere leprozen hoefde te komen. Regels van isolatie golden dan ook niet voor de broeders van de orde.⁷²

In Europa werden leprooshuizen opgericht voor terugkerende kruisvaarders en voor de lokale leprozen. Het doel was om de ordebroeders in Palestina financieel bij te staan en terugkerende kruisvaarders op te vangen. Het was niet het primaire doel om lokale leprozen te verzorgen en onderdak te bieden. In Europa zijn er 27 leprooshuizen van de orde bekend.⁷³ De huizen zijn gevestigd in Italië, Frankrijk, Hongarije, Engeland, Spanje, het Heilige Roomse Rijk en Holland.⁷⁴

De Europese huizen van de orde maakten een hele andere ontwikkeling door dan de leprozerieën om hen heen. Na de val van Akko (1291) veranderde er iets significant bij de Lazaristen in Europa. Tijdens dit beleg overleden de laatste lazaristen die in het koninkrijk waren.⁷⁵ De orde had alleen de huizen in Europa nog. Op het moment dat het aantal leprozen begon af te nemen, werd het voor de orde steeds moeilijker om mannen aan te trekken voor het werk in de huizen. De orde begon zich steeds minder te richten op het verzorgen van de leprozen en men begon zich te concentreren op meer spiritueel en charitatief werk buiten de huizen. In de veertiende eeuw kreeg de Orde van de heilige Lazarus te maken met crisis en verval bij alle huizen in Europa.⁷⁶ De orde heeft zelf weinig inbreng gehad in het terugdringen van het aantal leprozen of het inperken van de ziekte. De huizen van de orde zullen om deze reden en vanwege de reden dat ze verschillen van

⁷¹ Marcombe, *Leper Knights*, 8.

⁷² *Ibidem*, 11-13.

⁷³ R. Hyacinthe, *Crisis? What crisis? The 'waning' of the Order of St. Lazarus after the crusades* in: H.J. Nicholson (red.), *On the margin of crusading, The military order, the papacy and the Christian world* (Farnham 2011) 180.

⁷⁴ P. A. Hendriks, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland, Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310* (Dordrecht 1977) 106; Marcombe, *Leper Knights*, 16-25; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 107, kaart 1; Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 109-111.

⁷⁵ Brodman, *ibidem*.

⁷⁶ Marcombe, *Leper Knights*, 20; Hyacinthe, *Crisis? What crisis?*, 177-187.

lokale Europese leprooshuizen geen onderdeel vormen van het verdere onderzoek naar het Hollandse en Europese leprozeriewezen.

Typologie

De lokale Europese leprozerie moet worden beschouwd als een instelling die buiten de nederzetting lag en onderdak bood aan de leprozen van het dorp of stad. Het was een kapel, huis, hoeve, huizengroep of complex dat op een steenworp van de dorpskern, de stadsmuren of geestelijke instelling was gelegen. De leprozerie kon vele verschijningsvormen hebben, maar het laat zich karakteriseren als een asiel voor de uitgestoten, een onderkomen van de marginale zieke en een eenvoudige zorginstelling.

De leprozerie als onderdeel van hoeve of klooster

Ondanks dat leprooshuizen hele verschillende verschijningsvormen konden hebben, zijn er globaal drie soorten huizen te onderscheiden. Ten eerste zijn er de leprooshuizen die onderdeel vormden van een andere instelling. Ze waren verbonden aan of onderdeel van een lokaal gasthuis, commanderij of klooster. Ook kon een leprozerie onder de heerschappij van een huis van de lokale heer vallen. Zij vormden vaak een dependance en functioneerden ook op deze wijze. De wijze van functioneren werd bepaald door de stichters en hun motieven.

De geestelijke leprooshuizen werden door een bisschop of door een naburig klooster of abdij gesticht. Het huis werd ingericht als een geestelijke instelling, waarbij doctrine en gebed een grote rol speelden. Monniken of nonnen hielden zich bezig met de dagelijkse zorg binnen de instelling. De leprooshuizen die onderdeel waren van een geestelijke instelling konden soms kilometers van dorp of stad hebben afgelegen. Dit soort huizen kom je in Frankrijk, Engeland en in Vlaanderen tegen.

De huizen die door lokale heren werden opgericht zijn vaker in de buurt van de hoeses of dorpen te vinden. Het kwam voor dat de edellieden een huis in een dorp ter beschikking stelden om de lokale leprozen in te huisvesten. De zorg werd overgegeven aan de lokale geestelijkheid die vanaf dat moment de levenswijze in het huis bepaalde. De huizen die door de lokale adel werden opgericht, komen in heel Europa voor. Vaak groeiden de onderkomens uit tot grote leprooshuizen, waarin aandacht was voor de organisatie van de leprozenzorg. Deze huizen werden vaak in de twaalfde en dertiende eeuw gesticht en konden in de late middeleeuwen uitgroeien tot georganiseerde stadsleprozerieën. Op een later moment namen vaak de stedelijke autoriteiten het beheer van de huizen over van de geestelijkheid.

De leprozerie onder stedelijk bestuur

De stadsleprozerie kon verschillende oorsprongen hebben. Sommige waren geëvolueerd van kleine huizen, die door lokale adel of geestelijkheid werd opgericht, tot georganiseerde huizen van onderkomen en zorg. Andere huizen werden direct onder stedelijk bestuur opgericht en beheerd, waarbij vanaf het begin leprozenzorg was georganiseerd.

De stadsleprozerieën lagen vaak niet ver van de stad; het merendeel van de huizen lag op het rechtsgebied van de stad. Een leproshuis werd door regenten van het stadsbestuur bestuurd en gaf onderdak aan stedelijke leprozen. De meeste stadsleprozerieën werden door een gracht of stuk land gescheiden van de stadsmuren en waren gelegen aan een belangrijke toegangsweg tot de stadspoorten. Ook lag de leprozerie in sommige gevallen aan een rivier of kanaal. Leprozen konden op deze wijze aalmoezen vragen aan passerende schepen [Zie kaart 1.1-1.4]. De leprozengemeenschap bleef door de plaats in de periferie van de stad en gelegen aan de belangrijke toegangswegen in contact met de gemeenschap. De isolatie van leprozen, volgens Bijbelse wetten, is dus vrij relatief te noemen. Per stad was het verschillend hoever de leprozerie van de stad was gelegen. Sommige leprozerieën lagen op enkele meters van de stadsmuren, andere lagen kilometers verderop. De leprozerie van Dordrecht lag bijvoorbeeld net buiten de zuidelijke poort, binnen enkele tientallen meters van de stadsmuren en direct aan een van de toegangswegen naar de stad. In Holland lagen de leprozerieën vrij dicht bij de stad, terwijl in het Franse Koninkrijk en in Vlaanderen het vaker voorkwam dat leprozerieën wat verder van de stadskern aflagen, de leprozerie van Sint-Omaars lag bijvoorbeeld op 600 meter afstand van de stad.

De stadsleprozerieën beschikten over goederen en inkomsten die hen toelieten duurzame gebouwen op te richten en te onderhouden. De meeste leprozerieën hadden een pacht domein onder hun hoede dat varieerde van enkele hectares tot soms wel 300 hectare. Zij waren afhankelijk van de inkomsten uit vrijgevigheid van de stedelingen.⁷⁷ De leprozerie bestond meestal uit meerdere gebouwen zodat het zoveel mogelijk een autarkische en gesloten gemeenschap kon blijven. Een eigen bakker, personeelonderkomen, keuken en koeienstal waren niet ongewoon. Sommige leproshuizen hadden eigen een eigen 'lazaruserf' om eten en handelswaren te verbouwen, andere huizen hadden vissersplekken, een moestuin of een boomgaard

⁷⁷ Marcombe, *Ibidem*, 42-44.

aangelegd.⁷⁸ Sommige Europese leprozerieën waren eveneens omsloten door een muur of gracht. Andere stadsleprozerieën waren alleen huizen en lagen buiten de stadsmuren, omringd door andere gebouwen.

Eenvoudige woonhuizen voor leprozen

De eenvoudige woonhuizen voor leprozen waren vaak in de buurt van dorpen gebouwd en verschilde voornamelijk in organisatie, omgang en inkomsten van de stadsleprozerie. Kleine leprozerieën moesten meer worden gezien als een schuilplaats of een asiel en konden niet beschikken over een vast inkomen. Soms was de leprozerie slechts een boerderij, een landhuis of een kleine gemeenschap van houten hutjes. Het ontbrak in deze huizen aan zorg en organisatie. In de stedelijke leproshuizen was er aandacht voor een dagelijkse routine, die bestond uit het verversen van verbanden, het opzeggen van gebeden en het voorzien van een vast inkomen. In kleine leproshuizen ontbrak het hieraan.

Deze eenvoudige leproshuizen kwamen voor de grote pandemie van de elfde en twaalfde eeuw al in Europa voor. Een aantal eenvoudige onderkomens zonder zorg en organisatie groeide uiteindelijk in sommige gevallen uit tot een stedelijke leprozerie. In Holland zijn er ook een aantal voorbeelden bekend van eenvoudige leproshuizen die in de hoge middeleeuwen al functioneerden. In Valkenburg was een kapel gelegen waar een gezin zich had gehuisvest. Eén van de gezinsleden had volgens eigen zeggen lepra en claimde daarop de kapel. Uit een rechtsbron van 1295 blijkt dat hier bezwaar tegen werd opgetekend.⁷⁹ De leprozenkapel van Valkenburg zou nooit uitgroeien tot een leprozerie. In omringende steden als Leiden en Haarlem zouden leprosgemeenschappen wel evolueren tot leprozerieën.

Cartografie van Jacob van Deventer

Jacob van Deventer heeft in de zestiende eeuw een groot aantal Europese steden in kaart gebracht. De cartograaf heeft dit ook gedaan voor alle grote Hollandse steden. Een kenmerk van de kaarten van Van Deventer was dat hij altijd aangaf waar de leprozen woonden. De woorden 'leprosi' of 'leprosen' geven aan waar die huizen zich bevonden. De leproshuizen waren vaak de enige huizen die van steen waren in de omgeving van de

⁷⁸ Een voorbeeld hiervan is de leprozerie van Alkmaar, die beschikten overf een boomgaard en moestuin om zo autarkisch mogelijk te zijn. Vis, *650 jaar ziekzorg in Alkmaar*, 42.

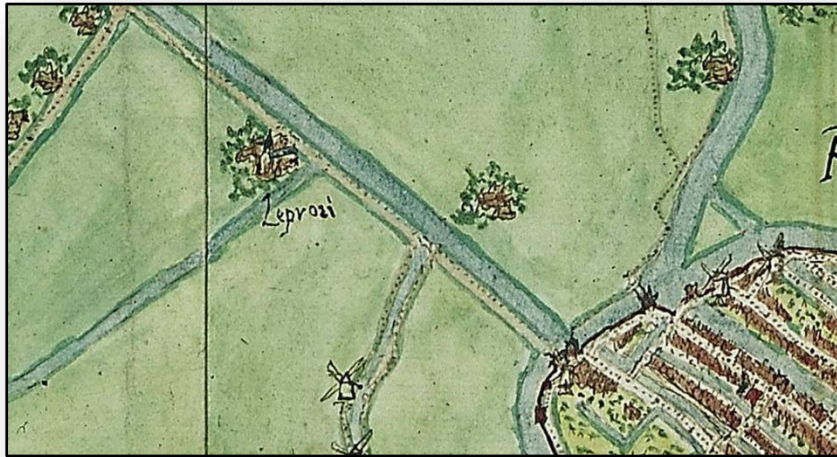
⁷⁹ J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, Deel V (1291-1299) (Den Haag/Assen 2005). Nr. 3059-3060 (December 1295).

stad. De kaarten waren gemaakt voor het Spaanse hof en hadden een militair karakter. De leprooshuizen die op de zestiende-eeuwse kaarten waren aangegeven konden als referentiepunt dienen voor Spaanse troepen.⁸⁰

Bij de bestudering van de kaarten uit de zestiende eeuw van Van Deventer valt op dat alle leprooshuizen op steenworp afstand liggen van de stadsmuren. In tegenstelling tot sommige andere steden in Europa, waar het huis soms wel kilometers buiten de stad kon liggen, werden de Hollandse leprozerieën slechts door een gracht of landbouwgrond van de stad gescheiden. In alle gevallen liggen de Hollandse leprooshuizen aan één van de toegangswegen tot de stad en in de meeste gevallen is de weg waaraan het leprooshuis is gelegen de drukste toegangsweg. Dat leprooshuizen aan een veel gebruikte weg was gelegen, was een algemeen beeld in Europa. Het is aannemelijk dat de kapel, die vaak reeds bestond, aan de weg was gelegen bij de bouw van leprozerie. De overige verblijven werden dan op het erf rond de kapel gebouwd. Bij bijvoorbeeld Haarlem, Den Haag en Delft kwam er ook een muur om het complex heen.⁸¹ Dit is niet af te leiden uit de kaarten van Van Deventer maar uit frontale gravures en afbeeldingen die zijn gemaakt in de eeuwen erna. Met de bouw van deze omringende muur was de isolatie van de leprozengemeenschap compleet. In alle Hollandse gevallen lagen de landbouwgronden buiten de muren van de leprozerie, maar in andere delen van Europa kwam het ook voor dat er een muur om het gehele erf, inclusief de landbouwgronden, was gebouwd.

⁸⁰ B. van 't Hoff, *Jacob van Deventer, Keizerlijk-koninklijk geograaf* (Den Haag 1953) 14-15.

⁸¹ J. de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage* (Delft 1730) 476-477, zie kaart. Voor Delft zie de gravure van A. Rademaker – Het Lazarushuis (1730). Het voormalig leprooshuis van Haarlem is nog steeds toegankelijk.

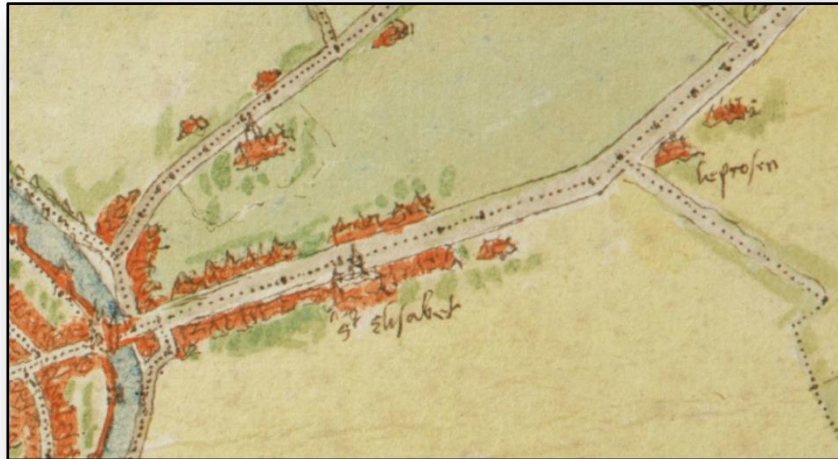

Kaart 1.1 | *Net buiten Rotterdam was er aan de westzijde van de Schie een lazaruskapel (leprosi) gelegen.⁸²*

Kaart 1.2 | *De leprozerie (leprosi) van Leiden werd gescheiden van de stadspoort (porta) door brug en gracht.*

⁸² Kaart 1.1 en kaart 1.2 zijn onderdeel van de atlas van Jacob van Deventer. Bron: J. van Deventer, *Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565* (Bibliotheca Digital Hispánica).

Kaart 1.3 | *De leproserie (leprosen) van Bergen op Zoom was gelegen aan de belangrijkste toegangsweg tot de stad.⁸³*

Kaart 1.4 | *De leproserie (leprosi) van Tournai was geheel omsloten door een muur.*

⁸³ Kaart 1.3 en kaart 1.4 zijn onderdeel van de atlas van Jacob van Deventer. Bron: J. van Deventer, *Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565* (Digitale beeldcollectie Koninklijke Bibliotheek van België).

Dateren van leprozerieën

Het is moeilijk om te inventariseren hoeveel leprozerieën er geweest zijn in West-Europa. Leproshuizen kenden immers vele verschijningsvormen. Daarnaast zijn er van vele leprozerieën weinig tekstbronnen overgeleverd om het daadwerkelijke aantal huizen te inventariseren. Soms is het enige wat rest een verwijzing van een straatnaam of plaatsnaam. Een stille aanwijzing op een kaart of in een tekst kan verwijzen naar de aanwezigheid van een huis of leprozengemeenschap.

In Den Haag kennen we ‘Het Zieken’, een korte straat tussen het Spui en het Rijswijkse plein. In de veertiende eeuw werd er buiten het dorp een leprozerie gebouwd die twee eeuwen heeft gefunctioneerd. Niets wijst meer op de aanwezigheid van het Haagse leproshuis, alleen de rekeningen in het gemeentearchief en een straatnaam langs de trambaan. In Dordrecht was buiten de stad de St. Adrianuskapel, een leprozenkapel gelegen. De poort die toegang geeft tot het achterland waarin de kapel stond heet *De Vuylpoort*, de naam verwijst naar de leprozerie.⁸⁴ In Frankrijk wijzen eveneens straatnamen naar de vroegere aanwezigheid van een leprozerie: *Rue de la Maladrerie* of *Rue de Saint Ladre*, naar de patroonheilige de Heilige Lazarus.

Bij Europese leprozerieën kan men vaak niet spreken van een duidelijk stichtingsjaar. De oudste vermeldingen van een leprozenhuis hebben vaak betrekking op een gemeenschap van leprozen die samen leefden zonder huis of de eerste keer dat er sprake is van een leprozerie. Het huis is vaak onderhevig geweest aan een ontwikkeling waarin het geëvolueerd is van een leprozenkamp of kolonie tot een leprozenhuis of -huizen.⁸⁵ Een correspondentie tussen leprozengemeenschap en stadsbestuur over het gebruik van een perceel kan duiden op de aanwezigheid van een leprozenkolonie. Een vraag om het gebruik van een reizigerskapel kan eveneens wijzen op de intentie van een leprozenkolonie om een leprozerie te stichten. Er moet duidelijk onderstreept worden dat er weinig stichtingsbrieven zijn overgeleverd en dat stichtingsjaren in de meerderheid van de gevallen gebaseerd is op de eerste keer dat er sprake is van een leproshuis.

Een gegeven stichtingsjaar kan dan naar meerdere zaken verwijzen. Een illustratief voorbeeld van deze evolutie is te zien in Leiden. In een verhuurbrief van een perceel buiten de stadsmuren wordt er melding gemaakt van een leefgemeenschap van leprozen. Nadat het aantal Leidse leprozen te groot werd voor de plaats aan de Rijndijk en de stad in

⁸⁴ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*, 11.

⁸⁵ J. van Keymeulen, M. Adriaen, G. Maréchal, *In der sieker dienste, De statuten van de leprozerie van Gent, 1236* (Gent 2003) 41.

1386 moest uitbreiden, werden buiten de Wittepoort bij de Sint Anthoniuskapel nieuwe ziekenverblijven gebouwd.⁸⁶ Historica C. Ligtenberg betoogt dat er in 1385 al leprozen aan de Rijndijk woonden en verwijst hiervoor naar een verhuurbrief voor een deel van de Uiterdijk. Hieruit blijkt dat het niet om een eigenlijk leprooshuis gaat, maar dat de leprozen in huisjes of hutten samen woonden.⁸⁷

Een stichtingsjaar kan bijvoorbeeld ook verwijzen naar de eerste keer dat er sprake is van een leprooshuis. Een voorbeeld van een aangenomen bouwjaar is een Goudse stichtingsbrief. Aernnd Pic Dyrxcz stelde in 1394 een huis met erf ter beschikking voor de opvang van de leprozen van Gouda. Alleen de Goudse leprozen ('die bezieet sijn mitter lazarijen') werden aangesproken om inwoning te nemen in het beschikbaar gestelde huis.⁸⁸

⁸⁶ H. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, beschrijving* (Leiden 1975) 170; Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van Lepra in Nederland*, 162.

⁸⁷ C. Ligtenberg, *Armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* (Den Haag 1910) 125.

⁸⁸ Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 5: Editie: Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 518-519.

De stichting van de Hollandse leprozerie in Europees perspectief

(...) een sieckhuys behoef onsen armen lazaren siecken mensen (...)timmeren ende laten setten.⁸⁹

Terwijl lepra zich in de hoge middeleeuwen verspreidde in Europa, ontstonden de eerste leprozerieën. Ze moesten dienen als een remedie voor de angst van de besmetting. Een leprooshuis, op een steenworp afstand van de stadsmuren, gold als een fysieke uiting van de middeleeuwse segregatiepolitiek. Ook in Holland kreeg de segregatie van leprozen in de veertiende eeuw vorm door de bouw van leprooshuizen.

‘Een ziekenhuis voor de behoefte van onze arme leprozen’, is er te lezen in de stichtingsbrief van de leprozerie van Schiedam. In Schiedam werd een huis gebouwd voor de arme leprozen die tot de inwoners van de stad behoorden. Een huis, gelegen aan één van de toegangswegen naar de stad, met bedden en een haard, om de zieken in op te vangen. Schiedam was niet de enige Hollandse stad die een huis liet bouwen voor de gemeenschap van marginale lepralijders, want vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw werden er buiten vele Hollandse steden leprooshuizen gebouwd. In vergelijking met streken rond Holland was dit overwegend laat, de lepraplaag teisterde Europa immers al een aantal eeuwen. In Frankrijk en Engeland werden er al voor het jaar 1000 leprooshuizen gesticht. Wat was de situatie aan het begin van het Hollandse leprozeriewezen in Europees perspectief?

Het begin van het Hollandse leprozeriewezen

Vanaf de veertiende eeuw ontstonden er in de periferie van de Hollandse steden de eerste leprozerieën. Het huis werd gebouwd of toegewezen om onderdak te bieden aan een bestaande groep leprozen, die binnen of buiten de stad woonden. Er is voor het moment

⁸⁹ Schiedam, GAS, Archief van het stadsbestuur tot 1795, inv. 315b.

van de ingebruikname van de leprozerie niet in elke stad sprake van een homogene eenheid van leprozen. Er kon meer gesproken worden van een aantal individuele groepen zieken die verspreid rond de stad wonen of elkaar op zochten op aangewezen plekken. Sommige steden huisvestten de leprozen als individuele gevallen die alleen of bij een familie woonden. De zorg werd dan vaak geregeld door familieleden en de invloed van het stadsbestuur bleef zeer beperkt. Andere steden hadden al voor de bouw van de leprozerie een eigen gemeenschap van zieken. Een kolonie die buiten de stadskernen woonden in een eigen kampement. Over de aard van de 'leprozenkolonies' of leprozengemeenschappen voor de bouw van leproshuizen is weinig bekend. Het is aannemelijk dat hierover weinig geschreven werd. Het is niet plausibel dat er een administratie werd bijgehouden van de uitgestotene zieken voor de fundatie van het leproshuis.

Van twaalf steden binnen de laatmiddeleeuwse grenzen van Holland is er bekend dat er een onderkomen was gebouwd of aangenomen voor de opvang van leprozen. Binnen Holland waren overigens ook andere verblijfplaatsen bekend, die vergelijkbaar waren met de leprosgemeenschappen voor de start van het laatmiddeleeuwse leprozeriewezen. Dit kon een woning of kapel zijn die tot leproshuis was benoemd door de zieken. Een voorbeeld hiervan is de kapel in Katwijk, die tot de parochie van Valkenburg behoorde. Uit een rechtsbron van 1295 blijkt dat er in deze kapel een gezin woonde, waarvan een aantal leden leproos was.⁹⁰ Het gaat hier niet om een 'modern' leproshuis want het gaat hier slechts om een kapel waar een gezin woonden. Van zorg was er geen sprake. De rechtsbron bewijst wel dat er voor de stichtingen van leproshuizen in de veertiende en vijftiende eeuw al lepra voorkwam in Holland.

De moderne stedelijke leproshuizen die in de veertiende en vijftiende eeuw gesticht werden, waren huizen met een eigen financiële administratie en beheer in de vorm van een regentschap. De leproosregenten of leproosmeesters stuurden een klein aantal personeelsleden aan die verantwoordelijk was voor de verzorging van leprozen en het onderhouden van het huis en erf. Er is een aantal leproshuizen bekend binnen Holland die zich nooit hebben kunnen ontwikkelen tot een dergelijke moderne 'zorginstelling'. Deze huizen, vaak gelegen bij kleine steden of dorpen bleven alleen een *assylum*, een woonstee voor de lokale zieken. Deze leproshuizen waren gevestigd in Valkenburg, Brielle, Gorinchem, Naarden, Oudewater en IJsselstein.⁹¹ Van deze huizen zijn weinig archiefbronnen overgeleverd.

⁹⁰ Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, Nr. 3059.

⁹¹ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*, 129-172.

Aan de rand van de twaalf grootste steden van Holland waren leprooshuizen gebouwd die op moderne wijze functioneerden [zie kaart 2.2.]. Van vier van de twaalf leprooshuizen is er een stichtingsbrief overgeleverd, waaruit kan worden herleid wie de stichters waren en om welke reden zij het initiatief namen tot de bouw van het leprooshuis of het in bruikleen geven van een bestaand gebouw voor de zieken [zie tabel 2.1].

Van de overige acht leprooshuizen is er geen stichtingsakte bewaard gebleven. Een exact jaartal van de stichting kan voor deze acht overige leprooshuizen niet worden ontleend aan de archiefbronnen die in het archief zitten. De vroegste vermelding geeft voor deze huizen een indicatie in welke periode zij in gebruik waren. Deze verwijzingen kunnen bijvoorbeeld komen uit aktes die de percelen buiten de stad benoemen of een gasthuis die de leprozen uit de stad doorverwezen naar het leprooshuis buiten de stadsmuren. Voor het archief van deze leprooshuizen geldt dat er uit het begin van het functioneren van de leprozerie geen bronnen meer bestaan en dat de oudste leprozeriebronnen soms decennia jonger zijn dan de eerste vermelding.

De twaalf leprooshuizen werden vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw gesticht. De Hollandse leprooshuizen zijn in de late middeleeuwen gesticht, binnen een periode van ruim tweeënhalve eeuw. De steden Rotterdam en Delft hebben de oudste vermeldingen van een leprooshuis buiten de stad. Beide vermeldingen dateren uit het jaar 1356. De leprooshuizen van Gouda, Dordrecht en Leiden zijn eveneens vóór het jaar 1400 in gebruik genomen. De inventarisatie van de stichtingsjaren leert ons dat er vier steden waren die in de eerste helft van de vijftiende eeuw een leprozerie stichtten. De steden Schiedam (1485) en Alkmaar (1519) zijn relatief laat, omdat de leprooshuizen aldaar ruim een eeuw na de huizen van Rotterdam en Delft zijn gesticht.

De leprozerie van Enkhuizen zal moeten worden beschouwd als een uitzondering op de overige elf leprooshuizen, omdat deze pas in 1609 was gesticht. We kunnen deze stichting als een bijzonder geval bestempelen, omdat een blik in de stichtingsbrief inzicht geeft op de omstandigheden van de bouw van het leprooshuis. Met een brief geven de Staten van Holland toestemming aan het stadsbestuur van Enkhuizen om een loterij te organiseren om geld in te zamelen.⁹² Het stadsbestuur kon op deze wijze voldoende fondsen ophalen om een oplossing te bieden voor het toenemende aantal leprozen dat binnen de stad woonde. Op een stadsoverzicht (1649) van cartograaf J. Blaeu is te zien dat

⁹² Hoorn, WFA, Archief van het leprooshuis en Gulden Hoofd te Enkhuizen, inv. 1.

het leprooshuis uiteindelijk binnen de stadsmuren is gebouwd.⁹³ Het was gelegen in een uithoek van de stad en het had een klein erf. Het huis lag op de kop van de havens en werd door een gracht van andere huizen gescheiden.

Kaart 2.2 | *Overzicht van de stichtingsjaren of eerste vermelding van de Hollandse leprozerieën in de late middeleeuwen. Deze leprozerieën werden tussen 1356 en 1609 gesticht.*
Cartografie: Coen van Leeuwen

⁹³ J. Blaeu, *Stedenboek van de Nederlanden, eerste editie* (1649) (Digitale kaartencollectie Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam).

De bouw van de leprozerieën in Holland

Bij de bestudering van de stichtingsbrieven valt op dat de initiatiefnemers voor de bouw van de leprozerieën in Holland bestaan uit twee groepen [zie tabel 2.1]. Van Gouda is bekend dat hij is gesticht door een particulier. In de overige vijf gevallen is bekend dat zij door of namens de stedelijke autoriteiten werden gesticht.

Plaats	Stichtingsjaar	Eerste vermelding	Stichters
Rotterdam		1356	Niet overgeleverd
Delft		1356	Stadsbestuur
Gouda	1394		Particulieren
Dordrecht		1398	Niet overgeleverd
Leiden	1399		Stadsbestuur
Haarlem		1417	Stedelijk gasthuis
Amsterdam		1417	Niet overgeleverd
Den Haag		1441	Niet overgeleverd
Hoorn		1445	Niet overgeleverd
Schiedam	1485		Stadsbestuur
Alkmaar		1519	Niet overgeleverd
Enkhuizen	1609		Stadsbestuur

Tabel 2.1 | *Alleen van de leprozerieën waarvan een stichtingsbrief is overgeleverd kan er gezegd worden door wie het initiatief is genomen tot de bouw. Delft en Haarlem zijn hierop een uitzondering omdat er in een later document wordt gerefereerd naar de stichting van de leprozerie.*

De kapel van Gouda is vernoemd naar Sint Job, de rijke man uit het Oude Testament die een strijd moest leveren met Satan.¹⁰¹ In *Job 2* bedekte Satan Job van top tot teen met etterende zweren.¹⁰² Deze zweren moeten op lepra hebben geleken en aanleiding hebben gegeven om de Goudse kapel zo te vernoemen. De kapel van het leprooshuis van Amsterdam was vernoemd naar Sint Joris.¹⁰³ De heilige is één van de veertien noodhelpers. Deze noodhelpers kwamen vooral in de late middeleeuwen steeds meer op de voorgrond van de heiligenverering. Aan de veertien noodhelpers had God, naar het beeld van het volksgeloof, toestemming gegeven om bij aanroeping degene onmiddellijk bij te staan en uit de brand te helpen.¹⁰⁴ Joris' voorspraak werd ingeroepen tegen lepra en andere huidziektes als de pest en syfilis. Hij is tevens patroonheilige van gasthuizen, ziekenhuizen en hospitalen.¹⁰⁵

De kapel van Den Haag, die later uitgroeide tot een leprozerie, was gewijd aan de Heilige Cornelis.¹⁰⁶ Deze heilige was in de derde eeuw een jaar Paus. Hij groeide in de middeleeuwen uit tot een volksheilige en werd beschermheer van meerdere ziektes. Steun werd er bij hem gevraagd voor kramp, zenuwziektes, kinderstuipen en epilepsie (de Cornelius-ziekte).¹⁰⁷ Lepra behoorde niet tot dit rijtje. De kapel van de leprozerie van Leiden was eveneens vernoemd naar een beschermheilige: Sint Anthonius.¹⁰⁸ Deze naam verwijst naar de derde-eeuwse kluizenaar Anthonius, een pestheilige die in de veertiende en vijftiende eeuw vaak vereerd werd.¹⁰⁹ In de elfde eeuw kwam er in heel Europa het Antoniusvuur voor. Deze schimmelinfectie ontstond door het eten van beschimmelde rogge en bleek later de pest te zijn. De Antonieten was een orde, opgericht in de elfde eeuw door een Franse nobele, die zich inzette voor deze pestlijders. De orde had op haar hoogtepunt meer dan 360 hospitalen in Europa. De lijdens moest hun komst

¹⁰¹ Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 69-70.

¹⁰² *Job 2: 1-13* (NBG, Hilversum 1999): '(...) Satan ging weg en sloeg toe. Job werd van top tot teen bedekt met etterende zweren. Hij ging buiten de stadspoort zitten, midden in het stof en vuil, en krabde zich met een scherf. (...)'.

¹⁰³ Amsterdam, SAA, Archief van het St. Jorishof, leprozenhuis en Oude Mannen- en vrouwengasthuis, inv. 1, één deel (1446).

¹⁰⁴ Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, 225-226.

¹⁰⁵ www.heiligen.net/heiligen/04/23/04-23-0303-georgius-lydda.php (geraadpleegd op 15 mei 2013).

¹⁰⁶ Den Haag, HGA, Inventaris van het archief van het leprooshuis.

¹⁰⁷ www.bhic.nl/site (geraadpleegd op 15 mei 2013).

¹⁰⁸ Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 170.

¹⁰⁹ Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, 225-228.

verkondigen door het luiden van een bel.¹¹⁰ Dit werd ook gebruikelijk onder de leprozen die eveneens een bel of klepper moesten dragen.

De overige twee kapellen, waarvan een naam bekend is, lijken ogenschijnlijk niet met de ziekte te maken te hebben. De kapellen van Delft en Haarlem zijn vernoemd naar Sint Jacob.¹¹¹ In het geval van Haarlem stond deze kapel er al aan het begin van de veertiende eeuw en diende als stopplaats voor voorbijtrekkende pelgrims die op weg waren naar Santiago de Compostella.¹¹² Jacob was de schutspatroon van pelgrims en reizigers. Van de kapellen van Rotterdam, Dordrecht, Schiedam, Alkmaar, Enkhuizen is geen naam bekend. Op sommige kaarten van Jacob van Deventer is te zien dat de leprozerieën gebouwd waren bij een kapel [zie kaart 2.3].

¹¹⁰ www.heiligen.net/heiligen/01/17/01-17-0356-antonius-abt (geraadpleegd op 15 mei 2013).

¹¹¹ Delft, AD, Archief van het leprooshuis, 1356-1613, inv. 1 (transcriptie); Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, I, 451.

¹¹² L. Wijnands-Van der Leij (red.), *Meer dan steen, De Haarlemse kerken en andere gebedshuizen, vroeger en nu* (Haarlem 2007); M. Bulte, *Kleverparkkwartier en Frans Halsbuurt, Twee stadsbuurten tussen Bolwerk en Kleverlaan* (Haarlem 2005) 29-31.

Kaart 2.3 | *Overzicht van de plaats van de leprozerieën ten op zichte van de stadskernen.*¹¹⁵

¹¹³ De leprozerie van Gouda is niet te zien op de kaarten van Jacob van Deventer. De leprozerie was gelegen binnen de rode lijnen. P.H.A.M. Abels (red.), *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 397-398.

¹¹⁴ Op de kaart (1649) van J. Blaeu is te zien dat de leprozerie van Enkhuizen gebouwd is binnen de stadsmuren. Het onderkomen lag in een uithoek van de stad, vlakbij de 'Kete poort' en aan het water bij de 'St. Pieters of de Nieuw Buys haven'.

Alleen van Delft is bekend dat het leprooshuis zelf ook een naam had gekregen: 'Bethanyen'. In het reglement en charters van 1445 werd de naam voor het eerst gebruikt. In de openingszinnen is het volgende te lezen:

Int jair ons heren MCCCC ende XL des vridaghes op Sint Calixtus dach (den XIII october) die wordt dan outair ghewiet buten Delft te Betanyen in Sinte Jacops capelle. Int jair XLI opten vijfften dach in meye so zende hier Jan Aelwiins zoon wt Scouwen dertich postulaets gulden die hi leit ende lient den meesteres vanden zieken huuse te Betanyen buten Delft in deser manieren dat si die besighen sullen tot Jans voirs. vermanighen toe Ende als hem Jan voirs. vermaent so sullen si dair noch een (...) an hebben. (...).¹¹⁶

Het leprooshuis verleende zijn naam aan het Bijbelse Bethanië, een kleine plaats op de zuidoostelijke helling van de Olijfberg en de woonplaats van Simon, die aan lepra leed.¹¹⁷

Van de meeste leprooshuizen kunnen we uit de bronnen geen naam ontleen of de huizen werden naar de kapel, het doel of de plaats vernoemd. Regelmatig kwam de verwijzing naar Lazarus terug in de naam van het leprooshuis: het huis van Rotterdam werd de 'lazaruskapel' genoemd, de leprozerie van Amsterdam werd 'lazaryen' genoemd en het leprooshuis van Alkmaar was bekend onder de naam 'lazarushuis'. De meeste huizen werden 'ziekenhuis' genoemd. De middeleeuwse term 'ziekenhuis' werd alleen gebruikt voor de leprooshuizen. Als men het over een hospitaal had noemde men dit 'gasthuis'. In de loop van de eeuwen is de connotatie veranderd naar de moderne betekenis. De namen van een groot aantal leprozerieën hadden te maken met 'zieken' of 'ziekenhuis': 'De Zieken' (Den Haag), 'Ziekenhuis' (Leiden), 'Ziekeveld buyten d'Ouwerschiesche poort (Schiedam) en het 'Sieckenhuys' (Enkhuizen). De leprooshuizen van Dordrecht en Hoorn werden genoemd naar het Middelnederlandse woord 'melaatsheid', dat lepra betekend. Dit woord stamt af van het Franse woord voor ziekte: 'malade'. De leprozerieën van Dordrecht en Hoorn heetten 'Melatrey op ten Reep' (Dordrecht) en 'Huysinghe voor de melaetschen' (Hoorn).

¹¹⁵ J. van Deventer, *Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565* (Bibliotheca Digital Hispánica). Voor Enkhuizen: J. Blaeu, *Stedenboek van de Nederlanden, eerste editie* (1649) (Digitale kaartencollectie Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam).

¹¹⁶ Delft, AD, Archief van het leprooshuis, 1356-1613, inv. 1 (transcriptie).

¹¹⁷ *Mattheüs 26: 6-7* (NBG, Hilversum 1999): 'Jezus was in Bethanië te gast bij Simon de Melaatse.'; J. G. Constant, G. Michon, H. Ris-Hoogendorn, *In het voetspoor van de Bijbel, Atlas van het Heilige Land, vroeger en nu* (Amsterdam 1983) 183; Stedelijk museum Het Prinsenhof, *De stad Delft, Cultuur en maatschappij, tot 1571* (Delft 1981) 71; D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft in de middeleeuwen* (Den Haag 1973) 220-221.

De kapel speelde een belangrijke rol in het leven van de leprozen omdat zij verplicht waren er meerder malen per dag te bidden, dat was zo bepaald in de reglementen. Een groot deel van het dagelijks leven van de leproos stond in teken van God, rituelen en verplichtingen zoals in de middeleeuwen gebruikelijk was. In de reglementen die golden binnen de muren waren er dan ook diverse wetten opgenomen die te maken hadden met religieuze verplichtingen. Het is aannemelijk dat deze verplichte devotie te ontlenen was aan de kijk op leprozen die er bestond in de middeleeuwen. Ze werden immers beschouwd als zondaars, die als boetedoening met lepra gestraft werden.¹¹⁸ In de reglementen die gehandhaafd werden, is vaak te lezen dat de leprozen een aantal keer per dag het Ave Maria moesten opzeggen en moesten bidden voor degenen die hen een aalmoes had geschonken.¹¹⁹ Het kwam vaak voor dat de kapel bij de leprozerie nooit gewijd was of veel later werd ingewijd. Toch werden er eigen missen gehouden in de kapel, dit was immers voorgeschreven door het Concilie van Lateranen (1179). In het concilie werd bepaald dat alle leprozenkapellen geestelijke autonomie moesten verkrijgen. Canon 23 begint met de regeling dat leprozen niet met gezonde mensen mochten samen leven, dat zij een eigen kerk en een eigen begraafplaats moesten hebben en dat zij een eigen priester mochten laten komen om de missen uit te voeren.¹²⁰ Sommige leprooshuizen wezen een eigen kapelaan aan. De aanwezigheid van een kapelaan blijkt bijvoorbeeld uit een gravure van de grote brand van Delft in 1536 [zie afbeelding 2.1]. Toen een vrouw aanklopte bij het 'laserushuys': "Delft brant!", antwoorde de kapelaan: "God sy geloof". Hij beschouwde de brand als een straf voor de zondaars van Delft.¹²¹

Het kwam ook voor dat de leprozen een aantal dagen per jaar de kapel mochten verlaten om binnen de stadsmuren de parochiekerk te bezoeken om de sacramenten te ontvangen en te biechten.¹²² De bepalingen omtrent dit jaarlijkse bezoek van de kerk was geregeld in de reglementen.

¹¹⁸ H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit, Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 2009) 232-234.

¹¹⁹ Leiden, RAL, Archief van de Gasthuizen, inv. 1318; J.H. Carlier, 'Het leprooshuis met de Sint Jobskapel en de leprozen te Gouda', *Die Goude* 1943 (Gouda) 50-74, aldaar 68; Delft, AD, Archief van het leprooshuis, 1356-1613, inv. 2 (transcriptie).

¹²⁰ 'Third Lateran Council Decree on Lepers (1179)' in: Goodich, *Other Middle Ages*, 145-146.

¹²¹ J. Hilkhuisen e.a. (red.), *Ach lieve tijd, Delft, 750 jaar Delftenaren en hun rijke verleden* (Delft 1997) 39, 104.

¹²² Leiden, RAL, Archief van de Gasthuizen, inv. 1318; J. Kruizinga, J.A. Banning (red.), *Amsterdam van A tot Z* (Amsterdam 1976) 293.

Afbeelding 2.1 | Een gravure van de grote brand van Delft in 1536. Een vrouw klopt aan bij het de leprozenkapel om te vertellen dat er in Delft een brand woedde. De kapelaan reageerde daarop met: 'God zij geloof'.

Bron: Witte roos.¹²³

¹²³ www.witteroos.nl/?id=118 (geraadpleegd op 20 mei 2013).

Beweging van midden-Europa en naar noordwest Europa

De meeste Hollandse leprozerieën zijn gesticht aan het einde van de veertiende eeuw en aan het begin van de vijftiende eeuw. Bij het inventariseren van streken rondom Holland valt op dat er een stichtingsgolf was die vanuit Frankrijk en Engeland naar het noordwesten trok. De eerste leprooshuizen waren in Frankrijk en Engeland ontstaan, daarna volgde Artesië, Vlaanderen en Brabant. Hierna stichten de steden van Gelre, Oversticht en Holland met de bouw van een leprooshuis.

De leprozerieën die bij steden in Holland en de omringende graafschappen waren gebouwd zijn veel later gesticht dan leprozerieën in Engeland, Frankrijk, Vlaanderen of Brabant. Groeiende Europese steden in Frankrijk en Engeland kregen al in de elfde eeuw een huis voor de opvang van leprozen. Melun kreeg reeds in 1030 een huis voor leprozen, Orléans in 1112 en in Londen in 1120. Met deze vroege stichting werd een golfbeweging ingezet van een explosief groeiend aantal leprozerieën, dat zich vanuit centraal-Frankrijk en Engeland langzaam naar het noordwesten verplaatste.

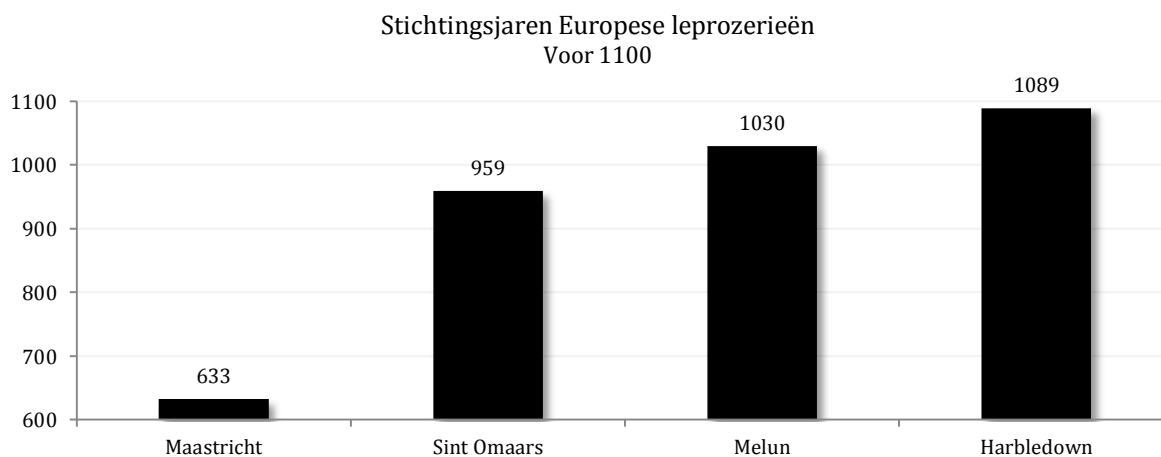
Er kan geconcludeerd worden dat er twee clusterperiodes waren binnen Europa: een vroege en een late stichtingsperiode. De vroege Europese stichtingsperiode vond plaats in de twaalfde eeuw in West- en midden-Europa. De late stichtingsperiode vond voornamelijk plaats in de vijftiende eeuw in Noordwest-Europa. Een inventaris van de stichtingsjaren van de grootste leprozerieën in deze gebieden laten zien in welke eeuwen de meeste leprozerieën zijn opgericht en wanneer sprake is van een explosieve groei van het aantal leprooshuizen in Europa.

Vroege Europese stichtingsperiode

Tiende en elfde eeuw

Van een klein aantal steden is bekend dat zij al in de vroege middeleeuwen een 'ziekenhuis' hadden opgericht voor de opvang van de lokale leprozen. Uit een zevende-eeuws testament blijkt dat in deze periode al een leprooshuis in Maastricht functioneerde. De eerste leprozerieën in de hoge middeleeuwen stammen uit de tiende eeuw. In Sint Omaars, dat tot Vlaanderen behoorde, werd in 959 een huis ten behoeve van de leprozen opgericht. In het eerste deel van de elfde eeuw werd in Melun, in de buurt van Parijs, eveneens een huis opgericht voor de opvang van leprozen. Dat de stichting van het leprooshuis relatief vroeg was, blijkt als deze wordt vergeleken met de bouwjaren van de andere leprooshuizen in (de buurt van) Parijs. De leprozerie Saint Lazare in Parijs werd in 1122 gesticht en Saint Lazare du Roule-lez-Paris in 1217, bijna twee eeuwen na de stichting van de leprozerie van Melun. In Engeland begon in de elfde eeuw eveneens de

bouw van de eerste 'ziekenhuizen' voor de opvang van leprozen. In Harbledown, in de buurt van Canterbury, ontstond in 1089 het eerste leprooshuis van Engeland.

Tabel 2.1 | *De stichtingsjaren van de eerste Europese leprooshuizen.*
Bron: Ketting, Bourgeois, Rawcliffe.¹²⁴

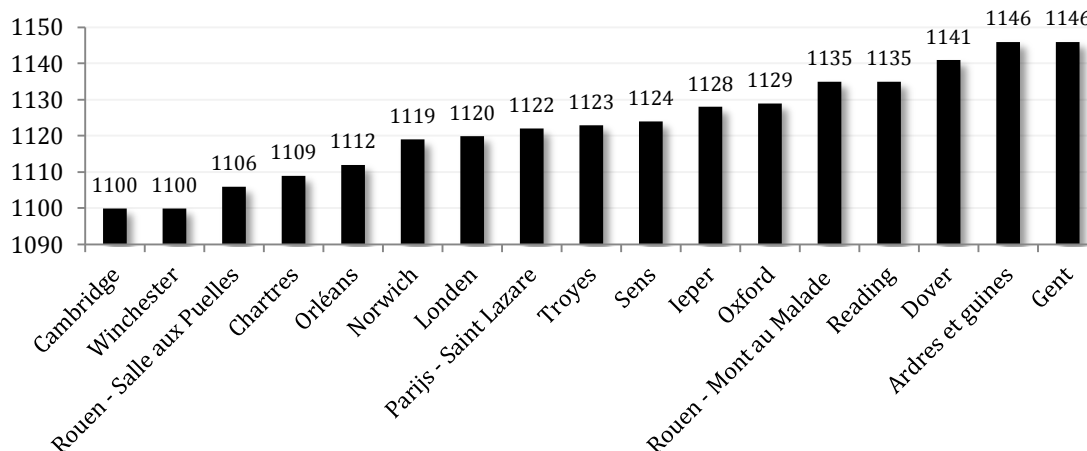
In Engeland, meer dan in andere gebieden rondom Holland, zien we een duidelijk explosieve groei van leprooshuizen ontstaan na de stichting van het huis in Harbledown. Vele grote steden in Engeland krijgen in de daaropvolgende eeuw een leprooshuis. Engeland kende in de twaalfde eeuw een golf van charitatieve initiatieven die er voor zorgde dat het aantal leprooshuizen, maar ook dat van de armenhuizen, abdijen en andere kloosterlijke instelling, explosief groeide. Eén op de vijf charitatieve huizen was bedoeld voor de opvang van leprozen. In omringende landen, zoals Schotland, was dit gelijk. In Ierland lag dit nog hoger, daar was ongeveer de helft van de charitatieve instellingen bedoeld voor de huisvesting van leprozen.¹²⁵ De eerste leprozerieën werden aan het einde van de elfde eeuw gesticht en in de periode voor de uitbraak van de pest in 1350 werden honderden leprooshuizen gesticht. Er zouden uiteindelijk meer dan 320 leprooshuizen in gebruik zijn geweest in de late middeleeuwen in Engeland.¹²⁶

¹²⁴ Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*; Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*.

¹²⁵ Rawcliffe, *Ibidem*, 108.

¹²⁶ *Ibidem*, 106.

Stichtingsjaren Europese leprozerieën 1100-1150

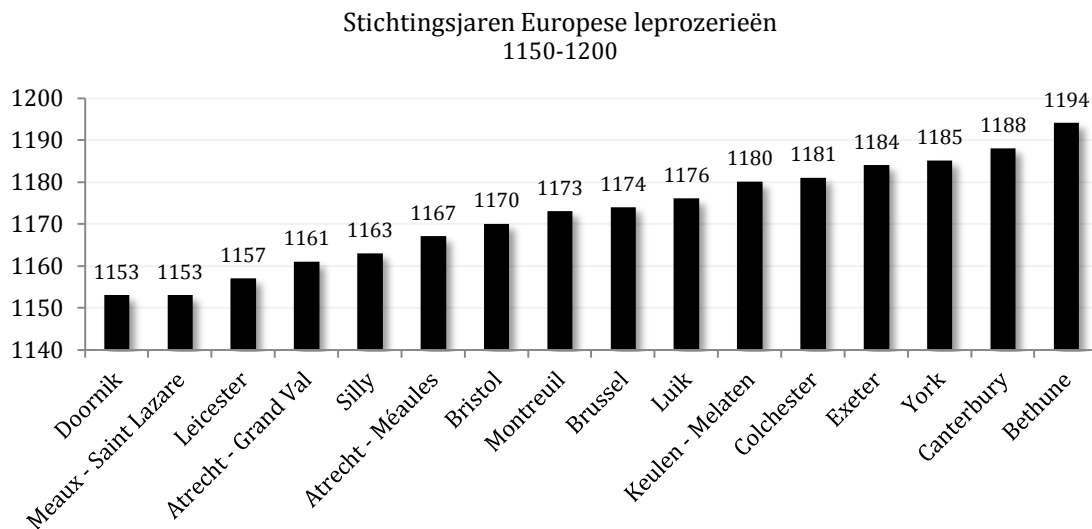
Tabel 2.2 | *De stichtingsjaren van Europese leproshuizen in de eerste helft van de twaalfde eeuw.*
Bron: Bourgeois, Rawcliffe, Rawcliffe en Wilson, Roffey, Roffey en Tucker, Touati, Brenner, Hicks, Persoons.¹²⁷

Twaalfde en dertiende eeuw

Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden de meeste grote leproshuizen in noordwest Europa. Zowel in Engeland als op het Europese vasteland werden lokale initiatieven genomen om leprozenzorg in huizen te organiseren en werd aan de bouw van een leprozenonderkomen begonnen of werd een huis ingericht om de lokale zieken in op te vangen. In deze eeuw werden honderden leproshuizen opgericht. Dit blijkt uit inventarissen van gerenommeerde historici als Rawcliffe, Bourgeois en Toutati. Naast Engeland werden in het Franse koninkrijk ook honderden huizen opgericht. In graafschappen zoals Artesië, Vlaanderen en Brabant werden tientallen huizen gesticht.

¹²⁷ Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*; C. Rawcliffe, R. Wilson (red.), *Medieval Norwich* (London 2004); S. Roffey, 'Medieval leper hospitals in England: An archaeological perspective', *Medieval Archaeology* 56 (2012) 203-233; S. Roffey, K. Tucker, 'A contextual study of the medieval hospital and cemetery of St Mary Magdalen, Winchester, England', *International Journal of Paleopathology* 2 (2012) 170-180; Touati, *Archives de la lèpre*; E. Brenner, *Outside the city walls: leprosy, exclusion, and social identity in twelfth- and thirteenth-century Rouen* in: M. Cohen en S. Firnhaber-Baker (red.), *Difference and Identity in Francia and Medieval France* (Cornwall 2010) 139-165; L. Hicks, *Religious life in Normandy, 1050-1300, Space, gender and social pressure* (Woodbridge 2007) appendix C; E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989) 47, zie kaart.

Sommige steden kregen meerdere leprooshuizen. Parijs is reeds als voorbeeld gegeven, maar ook in steden als Atrecht, de hoofdstad van het graafschap Artesië, zouden meerdere leprooshuizen zijn opgericht. Rouen had ook meerdere leprooshuizen, waarvan ‘Salle aux Puelles’ dicht bij de stad was gelegen en ‘Mont de Malade’ wat verder van de stad werd gebouwd. Beide huizen werden in de eerste helft van de twaalfde eeuw opgericht voor de opvang van leprozen.

Tabel 2.3 | *De stichtingsjaren van Europese leprooshuizen in de tweede helft van de twaalfde eeuw.*
Bron: Uhrmacher, *Bourgeois, Rawcliffe, Rawcliffe en Wilson, Roffey, Roffey en Tucker, Touati, Brenner, Hicks, Persoons.*¹²⁸

In Keulen werd in 1180 een leprooshuis opgericht. De stad kreeg als één van de eerste steden in het Rijndal een leprooshuis. De stad, hoofdstad van het bisdom en onderdeel van het Heilige Roomse Rijk, zou later nog twee kleinere huizen stichten voor de opvang van de leprozen. Net als Keulen had ook Luik, onderdeel van het prinsdom, meerdere huizen opgericht in de elfde eeuw. In het reglement van het leprooshuis Mont Cornillon (‘Cornelisberg’) te Luik is te lezen op welke manier men over ging tot een nieuwe wijze van het verzorgen van leprozen.

¹²⁸ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*; Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*; Rawcliffe, R. Wilson, *Medieval Norwich*; Roffey, ‘Medieval leper hospitals in England’; Roffey, Tucker, ‘A contextual study of the medieval hospital and cemetery of St Mary Magdalen’; Touati, *Ibidem*; Brenner, *Outside the city walls*; Hicks, *Religious life in Normandy*, Persoons, *Lepra in de Nederlanden*.

Domus leprosorum Cornelii montis usque ad nostrum tempus multo subsidio indigebat (...) Deus autem (...) spiritus quorundam suscitavit qui se et suis in obsequiis infirmorum positos suam in medio eorum salutem operari decreverunt (...).¹²⁹

Het ontbrak de leprozerie van Mont Cornillion tot hiertoe te zeer aan bestaansmiddelen (...) maar God (...) heeft aan bepaalde personen het besluit ingegeven om zichzelf en hun goederen in dienst te stellen van de zieken en om te midden van hen voor hun heil te zorgen.

In de twaalfde en dertiende eeuw kwamen regelmatig besluiten voor die getuigen van een initiatief tot de bouw van een leprozerie. Vaak gaf de bisschop van de stad toestemming tot de bouw van een kapel. Ook kwam het voor dat het stadsbestuur de bestaande leprozengemeenschap toestemming gaf om een eigen verblijf te bouwen op de plek waar zij samen woonden.¹³⁰ Hierbij ging het om een kapel, ziekenverblijf en een kerkhof. Dit gebeurde in Doornik al in 1153, ruim twintig jaar voordat het bij canonieke wetten werd geregeld in het Concilie van Lateranen (1179). De bisschop gaf toestemming tot de bouw op voorwaarde dat alle inkomsten aan het kapittel werd gedoneerd. De leprozen kregen geen eigen kapelaan, maar de pastoor van Saint-Quentin moest zich meerdere malen per week onder hen begeven en de nodige religieuze bijstand verlenen.¹³¹ Dit soort privileges werd vaak op schrift gesteld en kan worden beschouwd als het begin van de leprozerie.

Andere voorbeelden van steden met meerdere leproshuizen zijn Londen, Luxemburg, Meaux, Nevers en Trier. In het geval van de laatste twee genoemde steden valt op dat beide in de dertiende eeuw binnen een jaar twee leprozerieën kregen [zie tabel 2.4]. In Nevers werd in 1221 zowel het leproshuis Saint Blaise als het huis Saint Lazare opgericht. De laatstgenoemde is vernoemd naar de heilige Lazarus, patroonheilige van de leprozen. In Trier ontstond in 1283 zowel de leprozerie van Estrich als het huis Sankt Jost (Sint Joost).

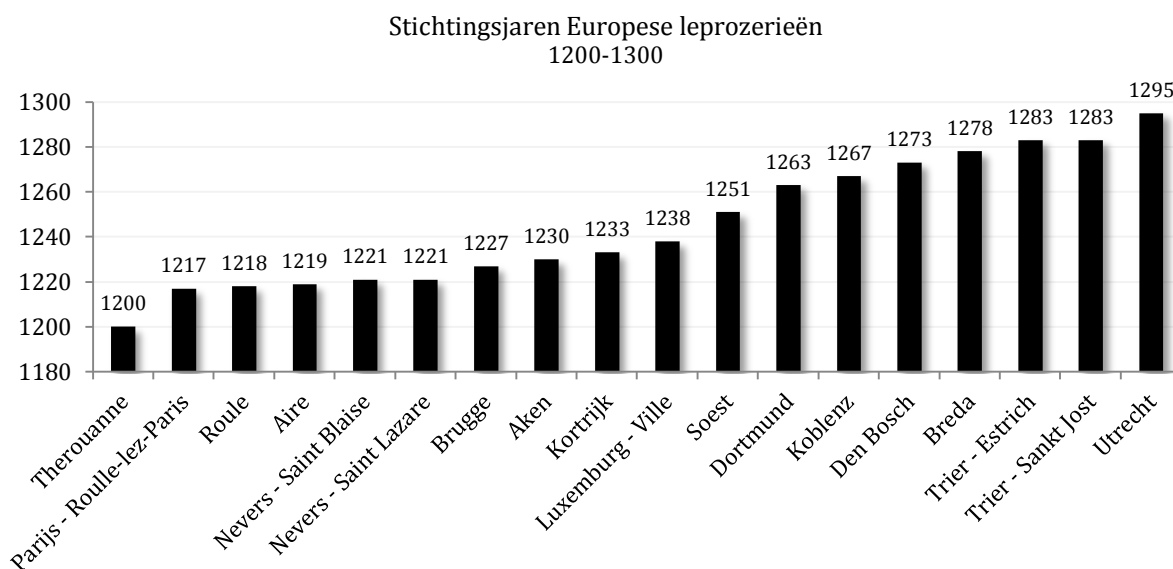
In de dertiende eeuw zien we dat voor het eerst ook in bisdommen en graafschappen die direct aan Holland grensden, leproshuizen ontstonden. Zowel in Brabant als in het bisdom Utrecht werden aan het einde van de dertiende eeuw leproshuizen opgericht. Den Bosch kreeg in 1273 een leproshuis en in Breda werd vijf

¹²⁹ Reglement van de leprozerie Cornillion, *Régestes de la cité de Liège*, I. Editie: Persoons, *ibidem*, 57.

¹³⁰ Persoons, *ibidem*, 57-61.

¹³¹ *Ibidem*, 58.

jaar later een huis gebouwd voor leprozen. De hoofdstad van het bisdom van Utrecht kreeg in 1295 een leprooshuis buiten de stad.¹³²

Tabel 2.4 | De stichtingsjaren van Europese leproshuizen in de dertiende eeuw.

Bron: Uhrmacher, Bourgeois, Rawcliffe, Touati, Brenner, Hicks, Persoons, Bethune, Maréchal, Ketting.¹³³

Late Europese stichtingsperiode

De leprozerieën in de streken die in Noordwest Europa liggen behoren tot de late Europese stichtingsperiode. Deze periode begint in de veertiende eeuw; de meest intensieve periode van stichtingen ligt rond de eeuwwisseling tussen de veertiende en vijftiende eeuw.

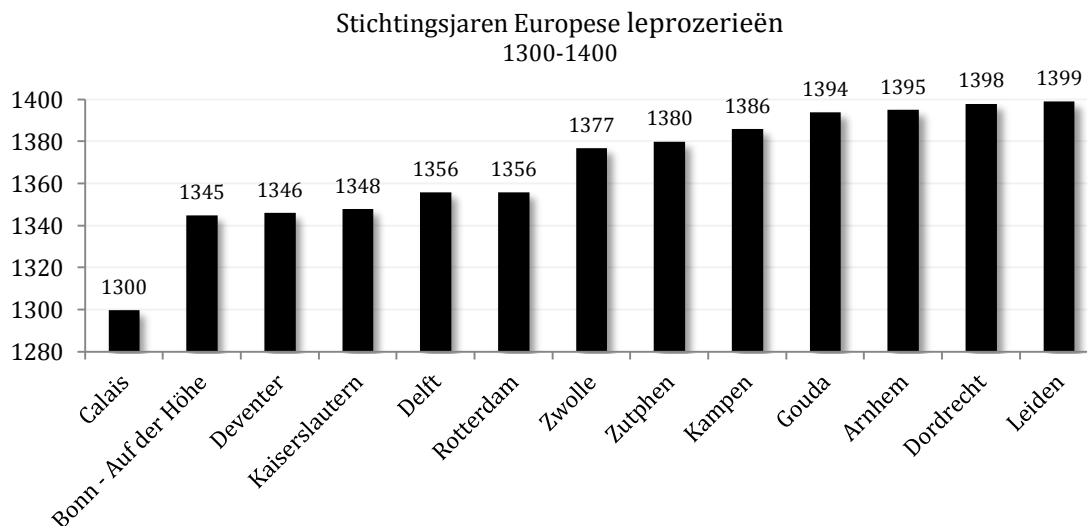
Veertiende eeuw

In deze periode ontstonden in Holland, Gelre en Oversticht de meeste leproshuizen. Medisch historicus Ketting heeft een inventaris gemaakt van de leprozerieën die gesticht zijn in de late middeleeuwen in Holland, Gelre, Oversticht, Zeeland, Friesland,

¹³² Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*, 147, 168.

¹³³ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*; Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*; Touati, *Archives de la lèpre*; Brenner, *Outside the city walls*; Hicks, *Religious life in Normandy*; Persoons, *Lepra in de Nederlanden*; E. Bethune, 'De Kortrijkse leprozerie (1233-1944)', *Archeologische en Historische Monografieën van Zuid- en West- Vlaanderen*, volume 11 (Kortrijk 1985); G. Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen* (Kortrijk 1978); Ketting, *Ibidem*.

Ommelanden en Limburg op basis van de moderne grenzen van Nederland. Er zouden ongeveer vijftig huizen hebben gefunctioneerd in de late middeleeuwen. Van vele stichtingen is door het ontbreken van bronnen geen bouwjaar bekend.¹³⁴

Tabel 2.5 | *De stichtingsjaren van Europese leprooshuizen in de veertiende eeuw.*
Bron: Uhrmacher, Bourgeois, Ketting, Goudriaan.¹³⁵

Een bestudering van de stichtingsjaren van huizen in de Hanze-steden, die binnen Gelre en Oversticht waren gelegen, laat zien dat deze ongeveer gelijk waren als in de Hollandse steden. De leprooshuizen in de Hanzesteden werden allemaal vlak voor of na de grote pestplag gesticht: Kampen (1386), Zwolle (1377), Deventer (1346) en Zutphen (1380). Hasselt had geen leprozerie. Met uitzondering van Hattem (1439) zijn deze huizen gesticht in de tweede helft van de veertiende eeuw. De leprozerie van Harderwijk is waarschijnlijk eveneens in de veertiende eeuw gebouwd. In 2007 werd deze opgegraven op een kilometer afstand van de oude stadskern.¹³⁶

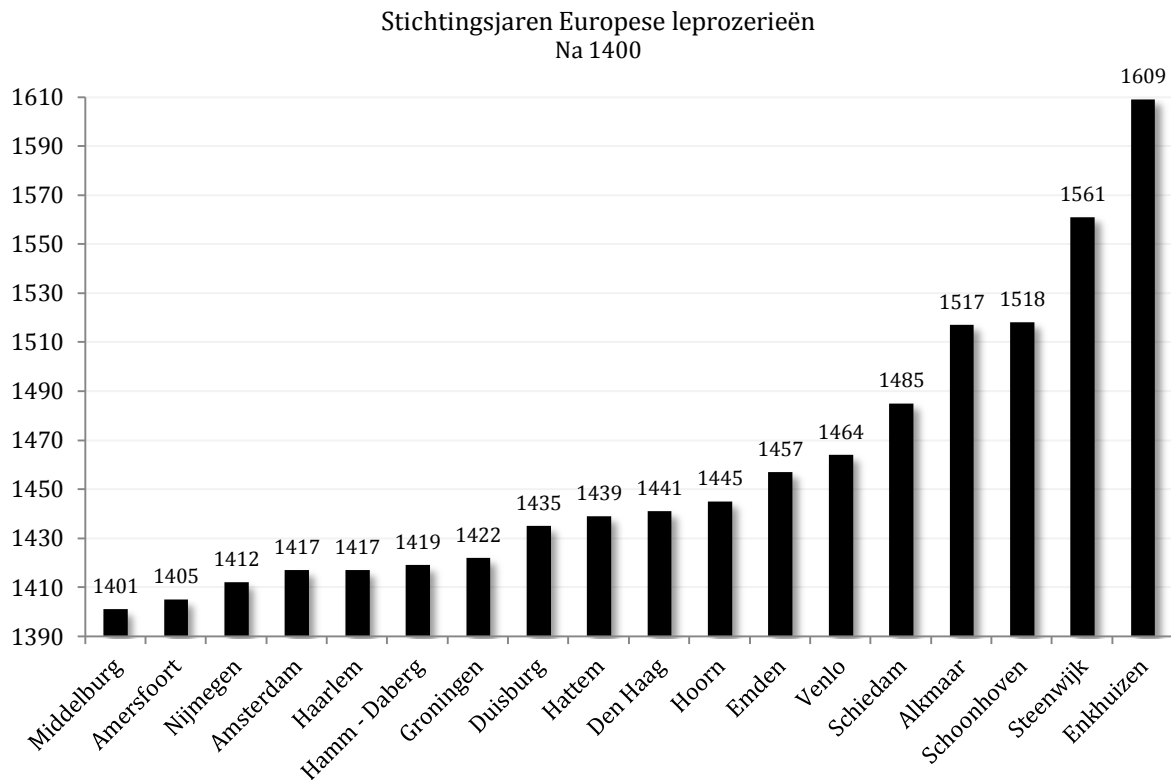
¹³⁴ De volgende steden hebben wel een leprozerie gehad, maar hiervan is geen stichtingsjaar bekend: Bergen op Zoom, Brouwershaven, Eindhoven, Eiteren, Harderwijk, Kuilenburg, Leeuwarden, Oldenzaal, Sneek, Veere, Zierikzee. Bron: Ketting (1922).

¹³⁵ Uhrmacher, *Lepros und Leprosorien*; Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*; Ketting, *Ibidem*; Goudriaan, *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens*.

¹³⁶ 'Kroniek', *Madoc* (2007) 248.

Na 1400

Na de eeuwwisseling tussen de veertiende en vijftiende eeuw werden in Europa nog maar weinig nieuwe leprooshuizen gesticht. Een aantal steden in de bisdommen, graafschappen en hertogdommen die rondom Holland gelegen waren, zoals Middelburg, Nijmegen, Groningen en Steenwijk, kregen in deze eeuwen alsnog een leprooshuis.

Tabel 2.5 | *De stichtingsjaren van Europese leprooshuizen tussen 1400 en 1609.*

Bron: Uhrmacher, Ketting, Goudriaan.¹³⁷

¹³⁷ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*; Ketting, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland*; Goudriaan, *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens*.

HOOFDSTUK III

De stichting van de Hollandse leprozerie in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving

'A bello, fame et peste libera nos domine'.

God bevrijdde ons van oorlog, honger en de plagen.¹³⁸

Deze zin was een veelgehoorde bede in de veertiende eeuw. Het was een periode waarin de Pestplag halverwege de eeuw vele slachtoffers maakte en lepra in Holland aan de orde van de dag was. De nasleep en echo-epidemieën van de pest zorgde ervoor dat de ontwikkeling van de algemene geneeskunde in de tweede helft van de veertiende eeuw stagneerde.¹³⁹ Men had geleerd om de leprozen te marginaliseren en ook in Holland kwam men steeds vaker tot het besef dat lepra bestreden kon worden door de leproos te isoleren.

In Holland ontstonden in de tweede helft van de veertiende eeuw de eerste leprooshuizen, maar het motief voor de stichtingen was niet gebaseerd op een voortschrijdend medisch inzicht. De initiatieven voor de stichting van de leprooshuizen in de periferie van stedelijke centra waren niet gedaan om de zieken een beter leven te geven of de leprozenzorg naar een hoger plan te tillen. De stichting was een vrucht van de opkomende stedelijke cultuur en daarmee het gevolg van initiatieven van de lokale cultuurdragers. Het Hollandse leprooshuis was een teken van liefdadigheid, gegeven door leden van het stedelijk patriciaat. Dit teken had twee gezichten: een sociaal-cultureel stichtingsmotief en een religieus stichtingsmotief.

¹³⁸ Dit was een veelvoorkomende bede in de veertiende eeuw in Europa. Geciteerd in: D. E. H. de Boer, *Graafen grafiek, Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse Noord-Holland, tussen ± 1345 en ± 1415* (Leiden 1978) 30.

¹³⁹ P.C.M. Hoppenbrouwers, *Van waterland tot stedenland, De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572, deel I* (Hilversum 2002) 103-148, aldaar 135-136; M.A. Riva, G. Cesana, 'The charity and the care, The origin and evolution of hospitals', *European journal of internal medicine* 24 (2013) 1-4.

Een periode van urbanisatie en welvaart

In heel Europa probeerden gemeenschappen zich te herpakken uit de duistere tijden die de pestepidemie in de veertiende eeuw had veroorzaakt. Een derde deel van de Europese bevolking was getroffen door de Zwarte dood. Vermoedelijk was de situatie in Holland anders dan in Europese streken. In Europa was pas in de vijftiende eeuw een herstel te zien na een lange periode van demografische en economische achteruitgang en stagnatie. Hoewel de Pest wel in Holland zou zijn geweest heeft de Zwarte dood niet zo'n zware stempel gedrukt op de demografie van het graafschap als elders in Europa.¹⁴⁰

In de periode na de epidemie steeg het handelsvolume in Holland en als gevolg van de afname van het bevolkingsaantal kregen de overlevenden meer bestaansmogelijkheden. Zij beschikten over het algemeen over een hoger inkomen en hadden daardoor meer te besteden dan de voorgaande generaties. In een periode van Europese depressie kregen handelssectoren, zoals visserij en handelsvaart, binnen Holland de kans zich te ontplooiën.¹⁴¹ Hollandse steden groeiden enorm in de veertiende eeuw dankzij een nieuwe impuls van de economie. Steden als Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden ontwikkelden zich tot de vier hoofdsteden van het graafschap, gevolgd door steden als Alkmaar, Amsterdam, Rotterdam en Schiedam.¹⁴²

De kansen die Holland in de veertiende eeuw greep om de handel een impuls te geven, worden gezien als het 'trage ontwaken' van het graafschap. Binnen twee eeuwen zou het uitgroeien tot een vooraanstaande economische kracht binnen Europa. De verstedelijkingsgraad behoorde tot de hoogste van Europa, samen met de regio noord- en midden-Italië. De handel, scheepvaart en zeevisserij waren van grote economische betekenis en de bier- en textielindustrie speelden een belangrijke rol in de internationale handel. De basis van het 'trage ontwaken' van Holland lag ongeveer tussen 1375 en 1425.¹⁴³

¹⁴⁰ Hoppenbrouwers, *Van waterland tot stedenland*, 135-136.

¹⁴¹ W.P. Blockmans, *De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw)* in: J.C.M. Blom, E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2007) 46-113, aldaar 59-61; *Ibidem*, *Zeehavens als drijvende kracht van de stedelijke regio's* in: H. Brand e.a. (red.), *Stedelijkheid in veelvoud, Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 2011) 13-26.

¹⁴² A. Janse, *Een in zichzelf verdeeld rijk, Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572, deel I* (Hilversum 2002) 69-102, aldaar 95; G. L. Burke, *The Making of Dutch Towns, A study of Urban Development from the Tenth to the Seventeenth Centuries* (Bristol 1956) 64-108.

¹⁴³ M. Boone, *De stedelijke samenleving in de late middeleeuwen* in: I. Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* (Bussum 2004) 171; Hoppenbrouwers, *Van waterland tot stedenland*, 118, 136.

De groeiende commerciële activiteit stimuleerde het stedelijk leven. De economische vitaliteit van steden, samen met de machtsstrijd onder de adel, zorgde ervoor dat de grotere steden als Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda uit konden groeien tot economische autonome kernen.¹⁴⁴ Steden werden een bron van aantrekkingskracht voor handelaren van buitenaf en arbeidskrachten van het platteland, waardoor het bevolkingsaantal binnen de stadsmuren sterk toenam.¹⁴⁵

	1398	1494	1514
Rotterdam	2500	4374	5116
Delft	6500	13500	11700
Gouda	5000	7200	7623
Dordrecht	7500		11200
Leiden	5000		14520
Haarlem	7500	10917	12213
Amsterdam	4400	8635	11394
Den Haag	1300		5500
Hoorn	3800		5400
Schiedam	1300		2400
Alkmaar	3800		4179
Enkhuizen	1900	3175	3600

Tabel 3.1 | *Een overzicht van de bevolkingsaantallen van de Hollandse steden tussen 1398 en 1514.*
Bron: Visser, Lourens & Lucassen.¹⁴⁶

We moeten ons wel realiseren dat de steden zelfs naar middeleeuwse maatstaven vrij klein waren. Stedelijke kernen die als ‘stad’ werden gedefinieerd hadden soms niet meer dan een paar honderd inwoners.¹⁴⁷ De steden die een leprozerie hadden zijn de 12

¹⁴⁴ J. Dijkman, *Shaping medieval markets, The organization of commodity markets in Holland, c. 1200-c. 1450* (Leiden 2011) 343-358; C. H. Parker, *The reformation of community, Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (New York 2006) 20.

¹⁴⁵ Blockmans, *De vorming van een politieke unie*, 61.

¹⁴⁶ J.C. Visser, ‘Dichtheid van de bevolking in de laatmiddeleeuwse stad’, *Historisch-Geografisch tijdschrift* 3 (1985) 10-18; P. Lourens & J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) 54-118.

¹⁴⁷ Hoppenbrouwers, *Van waterland tot stedenland*, 136.

grootste steden die Holland telden, toch verschilden deze steden met het oog op de bevolkingsaantallen erg van elkaar. Door de groei van de steden in de veertiende eeuw ontwikkelde zich binnen de stadsmuren een stedelijke cultuur, die voornamelijk gevoed werd door het 'nieuwe geld' van het patriciaat. Met de opkomst van steden ontstond er een nieuwe sociale laag die eigen rechten verwierf binnen de stadsmuren en niet gebonden was aan een religieuze of grafelijke autoriteit.¹⁴⁸ Dit stedelijk patriciaat bestond uit succesvolle handelaren, rijke ambachtslieden en andere vermogenden die betrokken waren bij de belangrijkste industrieën en instituten binnen de stad.

Een dynastiek conflict zorgde er in de veertiende en vijftiende eeuw voor dat stedelijke elites meer macht en directe controle kregen over de lokale autoriteiten en bestuurlijke posten. Ze kregen meer zeggenschap doordat ze wetten vormden die er voor zorgden dat schepenen en de raad voortaan het beleid in de stad konden bepalen. De schepenen en raad vormden later het stedelijk college van burgermeesters. Het ontstaan van deze macht zou de basis worden van de zelfbesturende steden in Holland. De stedelijke elite maakte wetten en keuren die ervoor zorgden dat alleen leden van het patriciaat functies kregen waarmee ze controle konden blijven uitvoeren.¹⁴⁹

Deze vrijgevochten gemeenschap van vermogende stedelingen was vanaf de veertiende eeuw een maatschappelijke kracht van betekenis.¹⁵⁰ Dit patriciaat had de Hollandse stad stevig in zijn greep en controleerde het dagelijkse leven in de stad. De stevige greep hield ook in dat er een bepaalde sociale controle over de ruimte werd uitgevoerd om de interne bevolkingsgroepen te beheersen. De kleine toplaag controleerde niet alleen het stadsbestuur en de stedelijke financiën, maar ook de lokale wetten en keuren, culturele instellingen als schutterijen en sociale instellingen van armen- en ziekenzorg.¹⁵¹ Uit de wil om te controleren kwam ook het initiatief tot de bouw van een leprozerie.

Het sociaal-cultureel motief: het reguleren en beheren van de ziekenzorg

Met de urbanisatie van Holland veranderde ook de lokale mentaliteit. De veranderende familiestructuren vormde daarvan een grote exponent. De familie gold altijd als een belangrijk sociaal vangnet waarop in tijden van nood kon worden teruggevallen. Door de verstedelijking kwam er een vorm van individualisme en mobiliteit naar voren waardoor

¹⁴⁸ D. Heater, *A brief history of citizenship* (Edinburgh 2004) 42-57.

¹⁴⁹ Parker, *The reformation of community*, 20-27.

¹⁵⁰ Boone, *De stedelijke samenleving in de late middeleeuwen*, 171.

¹⁵¹ *Ibidem*.

huishoudens kleiner werden. De toenemende mobiliteit en de wil om te reizen voor werk zorgde voor een verzwakking van de familiebanden en de vanzelfsprekendheid van het sociale vangnet. Kinderen trokken naar andere steden en stichtten daar een eigen gezin. De sociale instellingen binnen de stad vormden het belangrijkste alternatief voor het wegvallen van de sterke familiebanden. De sociale zorg werd voortaan, buiten de familiekringen om, georganiseerd door de organen die door het lokale stadsbestuur in de veertiende en vijftiende eeuwen waren opgericht.¹⁵²

De bouw van de leprooshuizen binnen Holland was voornamelijk gedaan om meer toezicht op de gemeenschap van leprozen, een bevolkingsgroep 'binnen' de grenzen van de stad, te krijgen. De zorg voor leprozen was het secundaire doel van de leprozerie. Het verzorgen van leprozen in een vorm van een 'hospitaal' buiten de stad zou in de eeuwen daarna weinig ontwikkeling doormaken. Het belangrijkste doel, het isoleren van de zieken, was altijd het eerste doel geweest van de leprozerie. Het is ook moeilijk te meten of de leprooshuizen in Holland en daarbuiten, daadwerkelijk iets hebben bijgedragen aan de verdwijning van de ziekte in de zeventiende eeuw.

Het motief van het stedelijke patriciaat om een greep op de gemeenschap van individuele zieken te krijgen, was gebaseerd op twee pijlers. De eerste was een sociaal-cultureel motief en de tweede was een religieus motief. Het sociaal-cultureel motief ontstond uit de wil om een stedelijke solidariteitsvorm te bewerkstelligen. Deze 'wil om eenheid door solidariteit' lijkt ogenschijnlijk op een paradox, omdat het stadsbestuur deze solidariteit wilde bereiken door bevolkingsgroepen duidelijk van elkaar te scheiden. Echter zorgde de onderverdeling en de wil om bevolkingsgroepen te controleren er voor dat de stad werd 'gemaakt'. Door bepaalde bevolkingsgroepen een plaats aan te wijzen binnen de stedelijke samenleving werd het leven binnen de stad georganiseerd. De controle over de ruimte was essentieel voor het scheppen en de instandhouding van leefbare interne verhoudingen.¹⁵³ De positie van patriciërs, ambachtslieden, handelaren, armen, wezen en zieken werd zo bepaald. Doordat iedereen wist wat zijn plek was binnen de maatschappij van de Hollandse stad, vormde zich één stedelijk leven. De verschillende bevolkingsgroepen waren bij elkaar betrokken en voerden rituelen op die uitdrukking gaven aan de solidariteit onder stadsbewoners.

De leprozen, die in de periferie van de stad woonden, hadden eveneens eigen rituelen om aan stadsbewoners te laten zien welke plek zij hadden in de samenleving. De

¹⁵² Boele, *Leden van één lichaam*, 42-43.

¹⁵³ Boone, *De stedelijke samenleving in de late middeleeuwen*, 171.

jaarlijkse leprozenoptocht is daarvan een goed voorbeeld. De optocht bestond uit een bezoek van de plaatselijke leprozen aan kermissen en stadspaleizen binnen de stadsmuren. Hier konden leprozen eenmalig aalmoezen ophalen en de parochiekerk bezoeken. Uit het reglement van de Goudse leprozerie kan worden ontleend dat de leprozen tijdens de ‘omwegangh op coppermaandag’, tijdens carnaval, binnen de stadsmuren de kermis mochten bezoeken.¹⁵⁴ Ze hielden dan een bedeloptocht met trommelslag om zoveel mogelijk medelijden te wekken bij de Goudse burgers. Aan het einde van de tocht aten de leprozen een warme maaltijd in het St. Elisabethgasthuis.¹⁵⁵ In Leiden was er een keur die bepaalde dat leprozen op vastenavond binnen de stad mochten komen. Eén maal per jaar mochten ze dan, op door de leprozenmeesters aangewezen plekken, de voorbijgaande optocht gadeslaan.¹⁵⁶ Ook in Amsterdam is er kennis van een dergelijke leprozenoptocht op kopermaandag. Ze mochten dan binnen de stadsmuren rondgaan om aalmoezen te verzamelen.¹⁵⁷ Adriaen van Nieulandt maakte in de zeventiende eeuw een olieverfschilderij van de leprozenoptocht. Het schilderij is een weergave van het laatste jaarlijkse bezoek van de leprozen aan de Dam in het jaar 1604. Rechts op het schilderij is te zien hoe zowel mobiele als immobiele leprozen op gaan in het dagelijkse leven in de Amsterdamse binnenstad.

¹⁵⁴ Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 6.

¹⁵⁵ Abels, *Duizend jaar Gouda*, 399.

¹⁵⁶ Ligtenberg, *Armezorg te Leiden*, 146.

¹⁵⁷ C.H. Peters, *De Nederlandsche stedenbouw*, deel II (Leiden 1910) 159-161; Kruizinga, Banning, *Amsterdam van A tot Z*, 293.

Afbeelding 3.1 | *'Jaarlijkse omgang der leprozen op koppertjesmaandag in Amsterdam'*. Een olieverfschilderij van Adriaen van Nieulandt over de leprozenoptocht op de Dam, geschilderd in 1633.
Bron: Stadsarchief Amsterdam.

De wil van de stedelijke elite om de bevolkingsgroepen te controleren, resulteerde in de veertiende en vijftiende eeuw in een aantal charitatieve initiatieven, zoals het leprooshuis. Onder vermelding van de intenties van vroomheid gaven zij via een gift of testament opdracht tot de stichting van de leprozerie. Sommigen lieten een huis na voor de leprozen, anderen legateerden gronden of bezittingen of schonken vastgoed. Uit de opbrengsten konden er uitdelingen worden georganiseerd.¹⁵⁸ De namen van deze gegoede stedelingen werden soms in de stichtingsbrief genoemd. Dit zien we in het geval van de leprozerie van Gouda: Arie Pieter Dirkszoon gaf een huis aan het Goudse stadsbestuur voor de opvang van leprozen.¹⁵⁹ In de Goudse stichtingsbrief is het volgende te lezen:

Wij, scoud, borghemeijsteren, scepene ende raed der stede van der Goude, doen cond allen luden, dat voer ons quam Arye Pieter Dyrxsoen ende lijede, dat hij ghegheven heeft puerlic om Goedswillen, ter

¹⁵⁸ Boele, *Leden van één lichaam*, 47.

¹⁵⁹ Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 5. Editie: Bik, *Vijfeeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 518-519.

armen behoef, die bezieet sijn mitter lazarijen, dat huus ende erve mit al sinen toebehoren, dat hi legghende heeft buten potters-poorthuus, (...).¹⁶⁰

We zien bij het Goudse huis dat het beheer van het huis direct na de gift werd overgedragen aan het stadsbestuur, die de verantwoordelijkheid kreeg over de zieken. De rol van de stichters bleef na de overdracht beperkt tot het geven van een jaarlijks bedrag.

Bij de stichting van de Leidse leprozerie zien we dat het stadsbestuur Leidenaar Willem Foytkijn opdracht geeft voor de bouw van een leprozerie.¹⁶¹ In de stichtingsbrief is te lezen dat er drie poortmeesters aan Foytkijn een huis toevertrouwen die moest worden ingericht voor de opvang van de leprozen van Leiden. Op de Rijndijk aan de Nieuwe Weg, dezelfde plek als waar al een leprozengemeenschap geweest zou zijn, zou een huis met een erf gebouwd worden. In de overeenstemming staat het volgende:

Wi Pieter Wit ende Heynric Harmans., scepene in Leyden, oirkonden dat voir ons quamen die poortmeesters als Ysbrant van der Laen, Vranc Poesz., Dirc van der Specken ende Boudijn Dircxz., ende ghelieden dat si vercoft hebben van der stede wegghen Willem Foytkijn een erkijn, dat ghelegen is an der Nuwen wech, dat toter armer behoef van der stede wegghen anghecomen was die beziecke luden op te tymmeren. Ende die poortmeesters voirschr. leveden van der stede wegghen Willem Foytgen dit erve te waren jair ende dach, alsoe recht is, als men een vri erve sculdich is te waren. Ende die poortmeesters lieden van der steden wegghen him dairhoff voldaan ende betaelt den lesten penninghe mitten eersten. In oirkonde desen brieve beseghelt mit onsen zegghelen in tjair Ons Heren duysent driehondert negghen ende tnegghentich, ts Woensdagh na Alrezielendach.¹⁶²

Het kwam vaker voor dat een individu of een kleine groep mensen namens het stadsbestuur het initiatief nam om een huis te stichten voor de leprozen onder de stedelingen. Dat blijkt uit de stichtingsbrieven of bronnen die later zijn opgesteld door de stedelijke autoriteiten. Al kunnen we bij de stichting van leproshuizen veelal spreken van dezelfde tendens, de omstandigheden lopen uiteen.

Een voorbeeld hiervan is terug te vinden in de stichtingsbrief van Schiedam, waarin staat dat het stadsbestuur bij de kapel buiten de stad een leprozerie zou bouwen. Het stadsbestuur was in overeenstemming gekomen met de pastoor van Overschie, meester Jan Hugenz van Noertich (Noordwijk) over een schadevergoeding voor de

¹⁶⁰ Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 5: Editie: Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 518-519.

¹⁶¹ R. Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Leiden 2012) 90.

¹⁶² Naar een kopie van de oorspronkelijke brief in het register Katrijnengasthuis (5 november 1399). Editie: Ligtenberg, *Armezorg te Leiden*, 328.

leprozerie in diens parochie. Het is aannemelijk dat het stadsbestuur al begonnen was met de bouw zonder de toestemming van deze pastoor, maar het beloofde een schadevergoeding te betalen van een eeuwige rente van een jaarlijks bedrag van één rijns gulden.¹⁶³ Het volgende is te lezen in de overeenstemming:

Wij scoudt burgemeysters scepenen ende raet der stede van Sciedam bekomen samen dese onse brief voir ons ende onse nacomelinge (...), mit meester Jan Huygensz van Noertich pastor om overdragen hem ende sijnen nacomelinge doen gebruiken (...), een sieckhuys behoef onsen armen lazaren siecken mensen dat wij sonder consent des pastore (...) timmeren ende laten setten hebben (...), zullen den pastoor ende zijnen nacomelinge betalen enen rinsgulden viertich groot die gulden gerekent ewige renten thans welcke rinsgulden alle jare desen wesen sal op ten eersten dach in novembre (...).¹⁶⁴

In Enkhuizen deed zich aan het begin van de zeventiende eeuw eveneens een bijzondere situatie voor bij de stichting van een leprozerie. De eerste verwijzing naar het leprooshuis is te vinden in een brief die is geschreven door de Staten van Holland, gericht aan het stadsbestuur van Enkhuizen. Hierin is te lezen dat de Staten van Holland toestemming geven aan het stadsbestuur om een loterij te organiseren om geld op te halen voor de bouw van een leprozerie. De reden voor de relatief late bouw van een onderkomen voor de zieken is het groeiende aantal leprozen binnen de stad. Het stadsbestuur kon de vraag naar onderkomens voor het toenemende aantal leprozen niet meer aan. Met het geld van de loterij kon het stadsbestuur een goed onderkomen bouwen buiten de stad, aldus het advies van de Staten van Holland. Het volgende is te lezen in de toestemming van de Staten van Holland:

De ridderschap gedelen ende steden van Hollant en Westvrieslant gepresenterende den staten van Hollandt voor te weten, alsoo die regenten of voochden van de leproosen tot Enckhuysen ons verthoont hebben, dat Godt betert 't getal der sieken leprosen bij verloop van tijde hoe langer soo groter ende meerder wordt, binnen der sijnen stede, sulce dat de plaatsen ofte woningen daar innende sieck persoons tot noch toe sijns geherbercht (...), ende quartieren der voors stede liggende, te weinig sijn om de sieke te comen accomoderen, (...), een bequaem huys voorde personen buyten der desen stede te doen bouwen, (...) van de sijne oncosten voor gaarne bij loterye oprichten (...).¹⁶⁵

¹⁶³ G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975) 41-42.

¹⁶⁴ Schiedam, GAS, Archief van het stadsbestuur tot 1795, inv. 315b.

¹⁶⁵ Hoorn, WFA, Archief van het leprooshuis en Gulden Hoofd te Enkhuizen, inv. 1.

De stedelijk leprooshuizen in Holland werden opgericht in een periode waarin er sprake was van een explosieve toename van gespecialiseerde sociale instellingen. Vaak was er al een gasthuis voor algemene zorg binnen de stadsmuren, maar in de periode na de grote pestplag ontstonden er met het 'nieuwe' geld van het stedelijk patriciaat nieuwe specifieke liefdadigheidsinstellingen, zoals armenhuizen, weeshuizen, oudemannenhuizen, medische gildehuizen en huizen voor trekkende pelgrims, zwervers en landlopers.¹⁶⁶ C. H. Parker en K. Goudriaan hebben een gedetailleerd overzicht van stichtingen van deze huizen van sociale zorg gemaakt.¹⁶⁷

Over het algemeen zien we dat de stadsbesturen na de stichting de zeggenschap over de leprooshuizen opeisten en de huizen lieten beheren. Dat deed het stadsbestuur met alle liefdadigheidsinstellingen die in de periode werden gesticht. Daarnaast hielden de stedelijke autoriteiten oog op de handhaving van de sociale orde in de leprooshuizen.¹⁶⁸ Dit vertaalde zich in het aanstellen van leproosmeesters of leproosregenten, die verantwoordelijk waren voor het beheer van het leprooshuis en afkomstig waren uit het patriciaat van de stad. De meeste leproosmeesters waren eveneens leden van het stadsbestuur.¹⁶⁹ De reglementen die golden binnen de muren van de leprozerie werden opgesteld door het stadsbestuur en vaak bepaalde het stadsbestuur wie er opgenomen mocht worden in het leprooshuis. In een aantal steden kwam het voor dat de zieken zich eerst moesten melden of aangemeld werden bij het stadsbestuur. Nadat ze een leproosbrief of 'loodje' met het stadswapen hadden ontvangen konden ze aankloppen bij het leprooshuis buiten de stadsmuren.¹⁷⁰ Soms ging de verklaring van besmetting gepaard met een uitdrijvingsritueel, dat sterk aan een begrafenissen doet denken.¹⁷¹ Na dit ritueel komde leproos met de toestemmingbrief van de schepenen toegang krijgen tot de leprozerie.

¹⁶⁶ Boele, *Leden van één lichaam*, 45-48.

¹⁶⁷ Parker, *The reformation of community*, 20; Goudriaan, *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens*, 233-255.

¹⁶⁸ M. Mostert, *Veelkleurige devotie en zakelijk schriftgebruik, Religie en schrift in middeleeuw Holland* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572, deel I* (Hilversum 2002) 149-196, aldaar 169; Boele, *Leden van één lichaam*, 47.

¹⁶⁹ Zie voor een duidelijk voorbeeld de lijst van leproosregenten in Den Haag. Leproosmeesters waren schepenen, procureurs van het hof, burgermeesters of leden van de vroedschap. Den Haag, GAD, het archief van het leprooshuis, inv. 6.

¹⁷⁰ Abels, *Duizend jaar Gouda*, 398.

¹⁷¹ Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit*, 235; S. Ebbinge Wubben, *Leven als doodverklaarden, Leproenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993) 39-41.

In een leproosbrief uit Rotterdam is te lezen:

Wij burgermeesters ende raide der stede van Rotterdam oir(conde)n, dat Pieter Janszoen Kyvit, meester Symon Stevenszoen van der Speek ende Pieter Symonszoen als hoffmeesters ende regierders van de leprosen der voirscreven stede bij onsse consente aengenoomen Mathijs Pouwelszoen van Reeuck leproos ende besmet mitter lazarie (...).¹⁷²

Het stadsbestuur zorgde er voor dat alleen stedelijke leprozen werden opgenomen in de leprozerie, omdat in heel Holland dakloze lepralijders en pseudo-leprozen rondzwierven. Naast de regelingen omtrent de toelating waren er ook strikte bepalingen over het bedelen van de leprozen. Het aantal bedelplaatsen, de bedeltijden en de vrije toegang tot de stad werd aan banden gelegd en er werd een kledingvoorschrift uitgegeven. Door middel van de bij wet geregelde collectes werden er inkomstenbronnen gevonden voor de onkosten van het huis. Er zijn talloze voorbeelden van collectekeuren beschikbaar.¹⁷³

Bij de organisatie van de leproenzorg waren meerdere partijen betrokken. Welvarende poorters en lokale heren gaven opdracht tot de bouw van de leprooshuizen. Bovendien waren zij samen met andere stadsbewoners de belangrijkste financiers van de leprozerie. Het stadsbestuur had een coördinerende taak en hield zich bezig met het beheer, de juridische, administratieve en de financiële kant van de leproenzorg, binnen en buiten het huis.¹⁷⁴ De kapelaans, verbonden aan de parochiekerken vervulden een

¹⁷² Rotterdam, GAR, Archief van het leprooshuis en proveniershuis, inv. 191.

¹⁷³ Leiden, RAL, Archief van de Gasthuizen, inv. 1349; Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 6; Haarlem, NHA, Archief Leprooshuis te Haarlem, inv. 5, 88; 'Lazarussen ofte Leprosen, 6 december 1411', 'Van den Menschen die Lazarus zijn, te ontvangen', 'Den Lazarussen niet te setten om bier te vercoepen': Editie: L.M. Rollin Couquerque en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda* (Den Haag 1917) 57-58, 125-126, 240; 'Keurboek van 1450', 'Keurboek van 1545': Editie: H.G. Hamaker, *De Middeneeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 155, 186, 355, 492; 'Keurboek 1390-1412: Van die bidt bi den husen': Editie: J. Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag 1911) 54; 'Ordre op 't schouwen en bedelen der Leprosen. Den 13 october 1568', Editie: M. Tóth – Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars, Leprosen – armen – geuzen* (Lochem 1987) 98-99; Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 71; Ligtenberg, *Armezorg te Leiden*, 129, 135, 146; Wijnands-Van der Leij, *Meer dan steen*, 69; Westerink, *Het leprooshuis bij Haarlem*, 38-44; Carlier, 'Het leprooshuis met de Sint Jobskapel en de leprozen te Gouda', 69.

¹⁷⁴ Zie voor een goed voorbeeld het fundatieboek van de leprozerie van Gouda. Met daarin afschriften van de reglementen van 1408 en 1604 en van de instructies voor de binnenvader en -moeder van 1775 en 1780; een lijst van de regenten van 1484 – 1795; een lijst van giften 1562 – 1641; een lijst van de proveniers 1571 – 1794. Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 7.

intermediaire functie. De geestelijke verzamelde de aalmoezen van de parochianen en coördineerde de uitdelingen waartoe rijkere stedelingen in hun testament opdracht hadden gegeven.¹⁷⁵ Bovendien hield de kapelaan zich bezig met het geestelijk leven binnen de leprozerie.

Het religieus motief: naastenliefde en barmhartigheid

Ondanks dat de stedelijke cultuur zich los van een geestelijke autoriteit ontwikkelde, was het religieuze leven in de Hollandse stad sterk verweven met het stedelijke leven. Het stedelijk leven kan gekarakteriseerd worden als nieuw en vooruitstrevend, aan de andere kant was het vanaf het begin ondergedompeld in religieuze traditie. Het religieuze leven was, net als in de gehele Europese samenleving, alom tegenwoordig en zichtbaar in het dagelijkse leven binnen en buiten de stadsmuren van de Hollandse stad. Het was dan ook een religieus motief dat, naast het sociaal-cultureel motief om controle te houden op de leprozen, als reden werd gebruikt om een leprooshuis op te richten.¹⁷⁶ De harmonieuze samenwerking tussen de stedelijke en geestelijke cultuur zorgde voor een stimulans om instituten op te richten voor armen- en ziekenzorg, waarvan leprozenzorg een belangrijk aspect was in het Hollandse stedelijk leven.

De harmonie tussen beide culturen was gebaseerd op religieuze idealen en rituelen, waarvan het solidariteitsprincipe een voorbeeld is die reeds gegeven is. De geestelijke motieven voor de zorg voor de leprozen waren in iedere stad te onderscheiden, ondanks dat elke stad zijn eigen tradities en rituelen had. Alle stedelijke kernen stonden onder controle van een patricische bovenlaag. Deze elite stimuleerde het ideaal dat de gemeenschap een organisch christelijke homogeniteit was, gebonden door verlossing, welvaart en naastenliefde. Gedeelde vroomheid, als onderdeel van de gedeelde solidariteit, zorgde voor een stedelijke cultuur en iedere poorter vormde daar een onderdeel van. De stedelijke kerk zag de zorg voor armen en zieken, zoals leprozen, als een taak van de gehele gemeenschap. Het was een heilige taak voor alle christenen binnen de stad.¹⁷⁷

Het principe dat de zorg van leprozen van de stad een taak was van iedere christen, kwam in de laatmiddeleeuwse samenleving gelijk te staan met het naleven van vroomheid. Wie om Godswillen een leproos hielp, deed hiermee een daad van liefdadigheid, een daad van vroomheid. Het stichten van een leprooshuis was in deze

¹⁷⁵ Boele, *Leden van één lichaam*, 46-48.

¹⁷⁶ Parker, *The reformation of community*, 20.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 20, 43-45.

context een groots gebaar van vroomheid. Er wordt in de stichtingsbrief van Gouda zelfs aan gerefereerd. Dit is overigens niet een direct bewijs dat dit het hoofdmotief was voor de oprichting van het leprooshuis. Vaker werd er in de late middeleeuwen de woorden 'Om Gods wil' aangegrepen om een motief kracht bij te zetten. In de stichtingsbrief van Gouda is het volgende te lezen:

Wij, scoud, borghemeijsteren, scepene ende raed der stede van der Goude, doen cond allen luden, dat voer ons quam Arye Pieter Dyrxsoen ende lijede, dat hij ghegheven heeft puerlic om Goedswillen, ter armen behouf, die beziect sijn mitter lazarijen, dat huus ende erve mit al sinen toebehoren, dat hi legghende heeft buten potters-poorthuus, naest Pieters van der Meeren, westwaerts, in deze manieren: also, wat beziecte int voorseijde huus gheset worden om daer mitterwoen te bliven die sellen alle die ander bezicte, die int gasthuus comen ende die om Goedswillen begheren herberghe te custen den nae hoeren vermoghen also verre alsder beddinghe sijn ende husinghe bij goetdunken der heijlighegeestmeijsters. (...) ¹⁷⁸

Omdat het geestelijk leven alom vertegenwoordig was in het laatmiddeleeuwse Holland is het aannemelijk dat een religieus motief de grondslag was van de stichting van de twaalf leprooshuizen. Het stichtingsmotief van liefdadigheid dat religieus geïnspireerd was, kon bij diverse stichtingen van instituten van sociale zorg in deze periode worden onderscheiden.

In een ordonnantie rondom de Leidse leprozerie is te lezen dat een perceel aan het bestaande leprooshuis werd geschonken zodat de leprozen de weg konden gebruiken. Het motief van deze Leidse schepenbrief is om het religieus leven binnen het huis te stimuleren.

Scout, scepenen ende rade der stede Leyden doen cond allen luden, dat wi bi rade ende goetdencken van der vroescip ghegeven hebben ende gheven mit desen brieve van der stede wegen den ziechuse, staende buten der Noortpoort, totem armen ziecken behouf die bruucwair ende dat ghenot van den Singhel ewelic durende, streckende van den Naclusze tot an den wech toe, behoudelic der stede horen ommeganc ende die scutten horen zodenslach van den Singhel voirsr.. Dit is hun ghegeven peurmentallic om Goods willen om den dienst Goods te vermeren in den huse voirsz.. In kennesse der wairhede hebben wi desen brief bezegelt mit onser stede zegle. Ghegeven in tjair Ons Heren duysent vierhondert acht ende twintich op Sinte Lucas avont.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 5: Editie: Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad*, 518-519.

¹⁷⁹ Naar de oorspronkelijke zegelbrief (17 oktober 1428): Editie Ligtenberg, *Armezorg te Leiden*, 328.

De 'vroomheid door liefdadigheid' werd aangespoord door het argument van beloning, waarbij gelovigen in ruil voor goede daden op aarde beloond werden met een plek in het hiernamaals. Wie in zijn leven zich bekommerde om zijn zieke naasten, zou beloond worden met een goed leven in de hemelen. Om zijn zielenheil veilig te stellen kon de poorter bijvoorbeeld aalmoezen geven, een deel van zijn erfenis aan de armen en zieken schenken of een deel van zijn land doneren aan het lokale leprooshuis. De archieven van de Hollandse leprooshuizen beschikken meestal over een groot aantal overdrachtsregelingen waarbij een stedeling een perceel aan het huis schonk of verkocht, waardoor het huis met de renten de onkosten van de leproenzorg kon dekken. Deze 'aktes van transport' zijn erg goed gedocumenteerd en geven een beeld van wat voor middelen er werden geschonken aan de leproosmeesters voor de leproenzorg. Er werd soms een overzicht gemaakt in een 'caertboek' of 'fundatieboek' van de landerijen en percelen die tot de eigendom van het leprooshuis behoorden.¹⁸⁰ Deze renten zouden na de stichting van het leprooshuis uitgroeien tot een belangrijke inkomstenbron van het huis.

Het doen aan liefdadigheid paste in de traditie die ingezet was door het de Christelijke Kerk om alle gelovigen, door middel van het uitgeven van didactische teksten en het uitvaardigen van bepalingen rondom moraliteit, te wijzen op hun verantwoordelijkheid om voor hun naasten te zorgen. Vooral stedelijke bestuurders werden gewezen op hun verantwoordelijkheid om te zorgen voor de armen en zieken van de stad. Zij moesten toezien op het *bonum commune*, het gemeenschappelijk nut en welzijn.¹⁸¹

De armen- en ziekenzorg waren gebaseerd op het principe van de 'Zeven werken van barmhartigheid'. Dit principe vond zijn oorsprong in de zes taken die in *Mattheüs 25* werden genoemd.

¹⁸⁰ Zie voor een rijk geïllustreerd kaartboek het boek van het leprooshuis van Delft. Op de voorzijde van het boek is het volgende te lezen: 'Caert Boeck – Toebehorende het arme leprooshuijs buijten Delft, daer in geteyckent ende gecarteert zijn alle die landen het voorschreven leprooshuijs toebehorende de onder bijgeteijckende ambachten en polders gelegen. Gedaen door bevel van Claes Aelbrechts van der Aa Claes Tonis van Bodenpijl ende Jacob Sebastiaens vanden Berch Vaders ende Regenten ende Jan Bom Jans rentmeester vant voors huijs door Pieter Jans vander Houck lantmeter (...)'. Delft, AD, Het archief van de kamer van Charitate, inv. 442.

¹⁸¹ Boele, *Leden van één lichaam*, 192.

Want ik had honger en u gaf mij te eten, ik had dorst en u gaf mij te drinken, ik was een vreemdeling en u verleende mij onderdak, ik was naakt en u gaf mij kleding, ik was ziek en u verzorgde mij, ik zat gevangen en u kwam mij bezoeken.¹⁸²

Aan de zes werken werd in 1207 op pauselijk gezag een zevende toegevoegd: het begraven van de doden. Vanaf het ontstaan van de eerste leprooshuizen en andere instellingen van sociale zorg in de Hollandse steden werd door verschillende bevolkingsgroepen, in diverse vormen en in uiteenlopende omstandigheden, aan de werken van barmhartigheid gerefereerd.¹⁸³ De zeven werken van barmhartigheid moesten zorgen voor vrijwillig hulpbetoon en vrijgevigheid aan zieken en armen. De daad van liefdadigheid was immers verbonden met het zielenheil van de donateur. De stedeling kon zijn zielenheil veilig stellen door een daad van barmhartigheid en tegelijkertijd een bijdrage leveren aan de gemeenschap. De ideologie van de werken van barmhartigheid zorgde er voor dat de sociale zorg steeds meer een taak werd van de leken. Vanaf de dertiende eeuw groeide de betrokkenheid bij de ziekenzorg en ontstonden de initiatieven voor georganiseerde ziekenzorg, zoals leprozenzorg. Deze evolutie ging hand in hand met de opkomst van een stedelijke elite die geld kon vrij maken voor initiatieven van sociale zorg. De notie voor de zeven barmhartige werken en de vruchten daarvan werden met belangstelling gevolgd door de Kerk, die al eeuwen lang de ziekenzorg organiseerde.¹⁸⁴

Het principe van de werken van barmhartigheid voldeed, omdat deze vormen van liefdadigheid zowel voor de leproos als voor de weldoener voordelen met zich meebracht. De vrijgevig poorter kon via de zieke in contact komen met God. Alle armen, waartoe ook de leproos dient te worden gerekend, waren lid van het *Corpus Christi*, de gemeenschap van Christus. Armen werden gezien als heilig en konden functioneren als een soort van *mediator* tussen de donateur en Christus. De zieke gaf zo de gezonde christen een kans om deel te nemen aan liefdadigheid.¹⁸⁵ Op dit individuele contact tussen zieken en gezonden werd beroep gedaan door het stadsbestuur, op deze wijze konden zij zich identificeren als één christelijk eenheid. Uit deze drang om in contact te komen met Christus werden charitatieve initiatieven genomen, zoals de bouw van een leprozerie of het doneren van gelden en middelen aan het lokale leprooshuis. Door de groep van arme zieken te definiëren, werden de grenzen tussen bevolkingsgroepen nog duidelijker. Dit principe

¹⁸² *Matteüs 25:35-37* (NBG, Hilversum 1999).

¹⁸³ Boele, *Leden van één lichaam*, 42.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 42-43.

¹⁸⁵ Parker, *The reformation of community*, 45.

moest er voor het stadsbestuur voor zorgen dat er een duidelijke vorm van eenheid en identiteit kwam onder de vlag van de stad.¹⁸⁶ Geen groep, hoe ziek of arm dan ook, viel in deze constructie buiten de boot. Dit gold ook voor een bevolkingsgroep die buiten de stadsvesten woonde.

In de praktijk waren de doelen van de zeven werken van barmhartigheid mogelijk niet altijd het primaire doel van de donateur. De donateur kon zich ook laten leiden door zijn eigenbelang bij het stichten van sociale zorginstellingen, zoals het lokale leprooshuis. De gever kon immers de veiligheid van zijn ziel in het hiernamaals 'kopen' door een huis van zorg te stichten. Dit handelen uit eigenbelang zou de reden zijn geweest dat de ziekenzorg in Holland vaak inefficiënt en ontoereikend was.¹⁸⁷ De zorg voor de zieke was bij uitstek het terrein om dit soort 'gemaskerde' belangen tot uitdrukking te brengen.

Op basis van de zeven werken van barmhartigheid en de beschouwing van de arme zieken als leden van christus werden er in de veertiende en vijftiende eeuw in Holland allerlei initiatieven genomen om een netwerk van sociale instellingen op te richten. In het licht van de zeven werken van barmhartigheid werden ook schaduwwerken opgeworpen die gebaseerd waren op liefdadigheid. Laatmiddeleeuwse theologen hadden de zeven werken aangevuld met taken als het renteloos lenen van geld of het kwijtschelden van schulden. Daarnaast werden hele andere zaken genoemd, zoals het onderhouden van publieke werken.¹⁸⁸ Elke stedeling kon zo deelnemen in de werken van naastenliefde, of dat nu een actieve bijdrage was aan de stichting van een leprozerie of door de arme leprozen bij het verlaten van de stad een aantal munten in de 'bedelnap' toe te stoppen.

De omstandigheden van de stichtingen van Europese leprooshuizen

De motieven voor de stichting van leprooshuizen bij steden in naburige regio's zijn ogenschijnlijk net als voor die in Holland tweeledig. De stichtingen van leprooshuizen, maar ook andere gasthuizen, zijn gebaseerd op een sociaal-cultuur en een religieus motief. Toch is er in Europa een groot verschil in het stichtingsproces tussen de vroege en late stichtingsperiode. In het bijzonder verschilden de initiatiefnemers van de leprooshuizen in de vroege stichtingsperiode en de late stichtingsperiode.

In de twaalfde eeuw ontstond er een nieuw gevoel voor vroomheid in Europa dat zich verspreidde over zowel het vasteland als over de Britse eilanden. De religieuze verandering had invloed op het geestelijk leven als op het wereldlijke leven. Een groot

¹⁸⁶ Boele, *Leden van één lichaam*, 326-327.

¹⁸⁷ Boele, *Ibidem*, 189-205.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 63-64.

deel van de leken nam een geestelijk leven aan die op het leven van de apostelen leek, waarbij ze zich een kloosterlijk leven aanmaten of zich gingen inzetten in de zieken- en armenzorg. In deze periode, die zich ook laat kenmerken door economische voorspoed, werden velerlei instellingen opgericht.¹⁸⁹ Er werden kloosters opgericht voor nieuwe bedelorders, zoals de cisterciënzer orde en de augustijner orde. In Engeland alleen al werden 200 nieuwe abdijen en priorijen gebouwd.¹⁹⁰ Dit illustreert op welke schaal Europeanen zich gingen inzetten voor een leven met God. Net zo prijswaardig als een celibaat leven in een klooster was het werk in de zieken- en armenzorg. Er werden leprooshuizen gebouwd, vaak door de lokale adel, met als doel barmhartigheid en naastenliefde. De leprozerieën werden opgericht alsof het kloosters waren. Er was immers veel te roemen voor degenen die voor Christus' armen zorgden.¹⁹¹

Het initiatief voor de stichtingen van leprozerieën in de twaalfde eeuw werd zowel in Frankrijk, Engeland als in Vlaanderen meestal genomen door de lokale adel. Het merendeel van de oprichtingen van leprooshuizen in deze gebieden gebeurde door edelen die het deden als een daad van religiositeit en poogden daarnaast verantwoordelijkheid te nemen voor de gezondheid van de gemeenschap van zijn graafschap of hertogdom. De weldoeners riepen andere edelen op om het zelfde te doen. Initiatieven tot de bouw van een leprooshuis volgden elkaar zodoende op.¹⁹² Hetzelfde proces is ook te zien bij andere instellingen van algemene zieken- en armenzorg. Soms werd een leprooshuis vlak buiten de stadskern in isolatie gebouwd, zoals *Leviticus* voorschrijft, maar het kwam ook voor dat een dorp of heerlijkheid in de buurt van een stad werd aangewezen als plaats voor het leprooshuis. Dit benadrukt wederom dat er in de hoge middeleeuwen weinig kennis is van de besmettelijkheid van lepra en dat de striktheid van de Mozaïsche wetten relatief kon zijn.

Het motief voor de bouw van huizen in de vroege stichtingsperiode is moeilijk te achterhalen. In het licht van de twaalfde eeuw is het aannemelijk dat dit vanuit een motief van naastenliefde en een christelijk ideaal werd gedaan. Bovendien zien we in de twaalfde eeuw het aantal ziektegevallen toenemen door terugkerende kruisvaarders en de urbanisatie. De lokale adel nam het voortouw bij de oprichting van leprooshuizen. Vaak werd het huis gesticht door iemand waarvan een familielid of vriend werd getroffen door lepra. Een goed voorbeeld is de leprozerie in Spon, net buiten de stad Coventry in

¹⁸⁹ A.J. Davis, 'Preaching in thirteenth-century hospitals', *Journal of medieval history* 36 (2010) 72-76.

¹⁹⁰ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 106-110.

¹⁹¹ Forrier, *De evolutie van de georganiseerde leprozerieën*, 57-75.

¹⁹² Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*, 33-39. Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 106-110.

Engeland. Hugh, graaf van Chester, zou het leprooshuis St. Mary of Magdalen als een onderkomen voor één van zijn leprouze ridders hebben opgericht. Hij schonk een kapel en genoeg land voor de ridder uit zijn huishouding en de lokale leprozen om een priester te kunnen betalen. Hij beloofde dat er genoeg religieuze bijstand werd verleend, waar hij zelf ook zo nodig naar op zoek was.¹⁹³

Na de stichting door de edele weldoener werd het leprozenhuis ondergedompeld in het religieuze leven. Het werd een quasireligieuze instelling waarbij het gebed belangrijker werd dan de zorg. Europese leprozerieën werden, ondanks dat ze gesticht waren door leken, vaak onder de hoede gebracht van een bisdom, klooster of parochiekerk. De bisschop kon bepaalde privileges uitdelen aan de leprozerie als een kapel, het recht om aalmoezen te vergaren of om aflaten uit te vaardigen aan donateurs. Sommige leprooshuizen gingen verder als 'broederschap', anderen functioneerden als een klooster en namen de regel van Augustinus aan of maten zich een kloosterlijk leven aan: kuisheid, volgzzaamheid, stilte en zonder bezittingen.¹⁹⁴

Het merendeel van de leprooshuizen werd opgericht door de lokale adel, maar het kwam ook voor dat leprooshuizen direct werden opgericht door geestelijken. De kloosterlijke leprooshuizen, die in Frankrijk en Vlaanderen voorkwamen, waren vaak verder van de stedelijke kernen gelegen, soms enkele kilometers, als een 'kloosterlijke vorm' van isolatie. Het huis werd geleid door monniken en er heerste een strenge discipline. Steden die later een leprooshuis kregen, werden meestal opgericht door een derde categorie: stedelijke leken.¹⁹⁵ Een enkele keer kwam het voor dat een broederschap een huis oprichtte voor de opvang van leprozen, meestal was dan de angst voor een onbegrijpelijke ziekte de grootste beweegreden.¹⁹⁶

Voor de stichtingen van leprooshuizen voor steden die aan de Rijn waren gelegen, dient er voorzichtigheid te worden geboden bij het vaststellen van het motief van de stichting. Net als bij Holland en Gelre, Friesland en Zeeland zijn er weinig stichtingsaktes overgeleverd, waardoor er moeilijk kan worden vastgesteld wat de belangrijkste factoren achter de stichtingen waren. Net als bij naburige regio's is het aannemelijk dat de verstedelijking en het vrijkomen van financiële middelen de belangrijkste stimulans was

¹⁹³ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 106-110.

¹⁹⁴ Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 254-257.

¹⁹⁵ J. Haemers, W. Ryckbosch, 'A targeted public, public services in fifteenth-century Ghent and Bruges', *Urban history* 37 (2010) 222.

¹⁹⁶ Bourgeois, *Lépreux et maladreries du Pas-de-Calais*, 33-39 ; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 106-110.

voor de bouw van een onderkomen voor de leprozenzorg.¹⁹⁷ Historicus M. Uhrmacher concludeert dat de steden aan de Rijn, die zich vanaf de twaalfde en dertiende eeuw ontwikkelden tot vermogende exporthandelssteden, als eerste een leprooshuis kregen. De eerste leprooshuizen zijn waarschijnlijk gesticht door de adel. De leprooshuizen die na de grote pestplaag zijn gebouwd, zullen gesticht zijn door een nieuwe opkomende elite, zoals dat ook in Holland gebeurde. De grootste leprooshuizen, die voor de pestplaag zijn opgericht, ontstonden alleen bij de grote steden. Dit waren er niet meer dan negentien. Tussen 1351 en 1550 ontstonden de meeste leprozerieën; in deze fase zijn er 63 instellingen in het Rijndal opgericht. Ook na 1550 zijn er nog een aantal huizen opgericht.¹⁹⁸

In de streken rondom Holland zien we voornamelijk in Brabant en in het bisdom Utrecht vroege stichtingen. Deze huizen steken af tegen de overige huizen in Gelre, Overijssel en Friesland. Hier ontstonden de huizen, met uitzondering van Deventer (1346), pas na de grote pestplaag. De leprooshuizen die in de veertiende en vijftiende eeuw werden gesticht in deze streken, werden gesticht door de stedelijke elite, zoals we ook zagen bij de huizen in Holland. Vermogende lieden, afkomstig uit het stedelijk patriciaat, stichtten toen leprooshuizen en velerlei andere huizen voor sociale zorg. Ondanks dat van vele stedelijke leprozerieën geen stichtingsakte meer beschikbaar is, kan er wel achterhaald worden dat het hier ging om schenking van huizen door een stedelijke elite.¹⁹⁹ Zo werd er in Groningen door de rijke stedeling Bruen Klinge een huis geschonken in Vries. Het Heilige Geestgasthuis had hiervoor een stuk grond beschikbaar gesteld. Onder toezicht van het stadsbestuur werd dit huis verplaatst en ingericht voor de opvang van leprozen uit de stad Groningen.²⁰⁰ De oprichting van leprooshuizen past in het licht van een periode waarin er allerlei kerken, kloosters en gasthuizen werden opgericht in Gelre, Friesland, Oversticht en Zeeland.

Het ontstaan van het Hollandse leprozeriewezen: uniek of vergelijkbaar?

Het onderscheid tussen een vroege en late Europese stichtingsperiode is gebaseerd op de periode en de initiatiefnemers voor de bouw van de leprooshuizen. In Frankrijk, Engeland

¹⁹⁷ Uhrmacher, *Lepra und Leprosorien*, 98-117.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ J. Kuys, H. Bots (red.), *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, deel II (Nijmegen 2005) 142-153.

²⁰⁰ M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen, Prehistorie – Middeleeuwen*, deel I (Zwolle 2008) 324-325.

en Vlaanderen zien we dat de leprooshuizen voornamelijk door de lokale adel met een religieus motief werden opgericht en een quasireligieus karakter hadden. Het kerkelijk instituut, dat bestaat uit bisschoppen, kathedralen, kloosters en kerkelijke besturen, organiseerde na de stichting direct deze individuele leprooshuizen en –kapellen.²⁰¹ De leprooshuizen ontwikkelden zich amper onder kerkelijk bestuur en zij slaagden er niet in om een netwerk van leprooshuizen op te stellen, te onderhouden en uit te breiden. Een periode waarin de Kerk in samenspraak met devote edelen liefdadigheidsinstellingen oprichtte, heeft in Holland nooit plaats gevonden. Er waren weinig stedelijke kernen en er was nog weinig aandacht voor stedelijke en georganiseerde leproenzorg. Het is aannemelijk dat er weinig leprozen waren onder de stedelingen en als zij er waren dat zij in een leprozengemeenschap buiten de stadswallen leefden. De vroegste verwijzing van een ‘leprozenkolonie’ dateert dan ook pas uit de veertiende eeuw.

Pas in de tweede helft van de dertiende eeuw is er in Europa te zien dat het aantal seculiere initiatieven toeneemt en er steeds meer particuliere instellingen voor sociale zorg door stadsbesturen werden opgericht. Dit kwam voort uit een vroomheidsgolf die zich in de dertiende eeuw over Europa verspreidde. In Brabant en Utrecht, die grenzen aan Holland, werden toen ook de eerste leprooshuizen gebouwd. Er is in de dertiende eeuw een omslagpunt te herkennen, waarbij het initiatief vaker bij leken lag dan bij de geestelijkheid.²⁰²

Het ontstaan van leprooshuizen in Holland kan niet los worden gezien van het proces van verstedelijking. De periode na de pestplaag zorgde in Holland voor een economische opleving dat een stimulans gaf aan de verstedelijking van het graafschap. Steden begonnen zich te ontwikkelen als autonome eenheden en er vormde zich een nieuwe elite binnen de stadsmuren. Er werden wetten opgesteld die spraken over ‘stadsvrijheid’ en burgerschap werd vormgegeven.²⁰³ Dit patriciaat gaf vorm aan stedelijke cultuur en burgerschap waarbij er een nieuwe sociale hiërarchie ontstond. Deze elite gaf een gezicht aan de zieken- en armenzorg. Een vrucht daarvan zijn de leprooshuizen die in de veertiende en vijftiende eeuw in Holland ontstonden. De homogene stad was nu krachtig en welvarend genoeg om een leprozenhuis op te richten. Seculiere en stedelijke instituten waren vóór de pestplaag te ‘onvolwassen’ om de armen- en ziekenzorg daadkrachtig te kunnen organiseren.²⁰⁴

²⁰¹ Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 85-88.

²⁰² *Ibidem*, 68.

²⁰³ Parker, *The reformation of community*, 20.

²⁰⁴ Brodman, *Charity & religion in medieval Europe*, 47.

Toch lijken de omstandigheden waaronder de Hollandse leprozerieën ontstonden niet uniek. De leprozerie, als een vrucht van een opkomende stedelijke cultuur, leek ook in andere streken te zijn ontstaan. Waarschijnlijk waren de leprooshuizen in de Hanzestreek op dezelfde manier ontstaan. De Hanzesteden die, met uitzondering van Hattem, in de tweede helft van de veertiende eeuw een leprooshuis kregen, leken veel op de Hollandse steden. De economische voorspoed en de opkomst van een stedelijke cultuur hebben in deze streek dus ook gezorgd voor een opleving van de leprozenzorg in de vorm van een stedelijk leprooshuis.

Conclusie

Wanneer iemand aan een huidziekte lijdt, moet hij in gescheurde kleren rondlopen, zijn haar los laten hangen, zijn snor en baard bedekt houden en roepen: Onrein, onrein! Zolang de ziekte duurt, blijft hij onrein; in afzondering moet hij leven, buiten het kampterrein.²⁰⁵

Deze Mozaïsche wet uit *Leviticus 13* werd het gezicht van het laatmiddeleeuwse segregatieprincipe dat de leproos buiten de samenleving zette. De zieke die vanwege lepra (*Mycobacterium Leprae*) was verstoten uit de gemeenschap moest voortaan buiten de stadsmuren wonen in een huis met lotgenoten.

Vanaf de elfde eeuw groeide de ziekte uit tot een pandemie en in de hoge middeleeuwen had vrijwel elke stad te maken met de ziekte. Nadat de ziekte onderdeel was geworden van het dagelijkse leven in de stad, moesten de autoriteiten een oplossing zoeken voor het toenemend aantal leprozen. Ondanks dat er getwijfeld kan worden of de plaag die in *Leviticus* wordt beschreven dezelfde is als de middeleeuwse lepra, vond men in deze Bijbelpassage de oplossing voor het toenemend aantal leprozen. Er is voor het moment van de ingebruikname van de leprozerie niet in elke stad sprake van een homogene eenheid van lepralijders. Als een samengesmolten groep van individuele zieken vormden ze samen een gemeenschap. Keuren zorgden ervoor dat ze ook onder de wet één groep gingen vormen. Ze mochten zich niet meer binnen de stadsmuren begeven of de mis in de parochiekerk bijwonen.

De Europese elite, zowel geestelijk als seculier, besloot vanaf de elfde eeuw voor hen een woonstee op te richten buiten de stadskern en hen voortaan te laten leven in (relatieve) isolatie. Overal in Europa werden onderkomens en kapellen gebouwd om de leprozenzorg in te organiseren. De eerste 'moderne' zorghuizen ontstonden al in de tiende eeuw in centraal-Frankrijk en ook op de Britse eilanden ontstonden in die tijd de eerste huizen voor de opvang van de lokale lepralijders. Er kan gesproken worden over een 'bouw golf' die zich voornamelijk in de elfde eeuw afspeelde in West- en centraal Europa. Holland, maar ook de graafschappen en bisdommen daaromheen deden dat pas twee

²⁰⁵ *Leviticus 13: 1, 42-46* (NBG, Hilversum 1999).

eeuwen later onder andere omstandigheden. Er kan daarom gesproken worden van een vroege Europese stichtingsperiode en een late Europese stichtingsperiode te onderscheiden. De vroege Europese stichtingsperiode deed zich voornamelijk in de elfde en twaalfde eeuw voor. De late stichtingsperiode vond vooral plaats in de veertiende en vijftiende eeuw.

Voor de vroege Europese stichtingsperiode gold dat initiatieven voor de bouw werden genomen door de lokale adel en geestelijkheid. Zij organiseerden deze huizen als een quasireligieuze instelling, waar gebed en strenge doctrine belangrijker werd geacht dan de dagelijkse zorg en de genezing van lepra. Dit was voornamelijk in Frankrijk, Engeland en in Vlaanderen het geval. De lokale edelen voelden zich verantwoordelijk voor de gezondheid van hun onderdanen in de graafschap of in het hertogdom. Vaak was er in de directe omgeving van de edelman iemand die besmet was geraakt met lepra en voor hem of haar had hij een onderkomen gerealiseerd om de leprozenzorg in te organiseren. De initiatieven voor de bouw van deze nieuwe huizen staan niet op zichzelf, want de bouw was vaak ook gestoeld op vroomheid. De zorg voor zieken werd belangrijker en er werden allerlei sociale instellingen opgericht.

Het aantal leprozenhuizen bleef stijgen tot een hoogtepunt in het midden van de dertiende eeuw. De leproshuizen maakten gebruik van de economische voorspoed in de twaalfde eeuw en ontwikkelden zich in de eeuwen daarna tot autonome instellingen. De leproshuizen, vaak onder kerkelijk bestuur, evolueerden in de daarop volgende eeuwen zelden tot goede georganiseerde huizen. Pas toen het door de stadsbesturen in de veertiende eeuw werden overgenomen is er verbetering te zien in de organisatie van de leproshuizen. In Holland was dit anders. De leproshuizen die in Holland ontstonden in de veertiende en vijftiende eeuw beschikten direct over georganiseerde leprozenzorg onder stedelijk beheer, maar deze Hollandse huizen waren dan ook onder andere omstandigheden ontstaan.

Vanaf de veertiende eeuw is er een late stichtingsperiode te onderscheiden. In Holland werd er na de grote pestplag bij elke stad een leproshuis gesticht. De twaalf grootste steden kregen vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw een 'modern' huis voor de opvang van de lokale leprozen. De steden Rotterdam en Delft (beide 1356) hebben de oudste vermeldingen van een leproshuis buiten de stad. De leproshuizen van Gouda (1394), Dordrecht (1398) en Leiden (1399) zijn eveneens voor de eeuwwisseling in gebruik genomen. De inventarisatie van de Hollandse leproshuizen laat zien dat er bij de steden Haarlem (1417), Amsterdam (1417), Den Haag (1441) en Hoorn (1445) in de vijftiende eeuw voor het eerst sprake is van een leproshuis. De steden Schiedam (1485)

en Alkmaar (1519) zijn relatief laat, omdat ze ruim een eeuw na de huizen van Rotterdam en Delft zijn gesticht. De leprozerie van Enkhuizen zal moeten worden beschouwd als een uitzondering op de overige elf leprooshuizen, omdat deze pas in 1609 werd gesticht.

De stichting van Hollandse leprozerieën verschilt met die van de Franse, Vlaamse, Brabantse of Engelse huizen, omdat ze niet door de lokale adel werden gesticht maar door een sociale elite van stedelijke patriciërs. Deze nieuwe sociale bovenlaag was ontstaan door de opkomst van een stedelijke cultuur die zich in de veertiende eeuw in de Hollandse steden had ontplooid. Dit patriciaat had de Hollandse stad stevig in zijn greep en controleerde het dagelijkse leven in de stad. De stevige greep hield in dat er een bepaalde sociale controle over de ruimte werd uitgevoerd om de interne bevolkingsgroepen te beheren. De kleine top laag controleerde niet alleen het stadsbestuur en de stedelijke financiën, maar ook de lokale wetten en keuren, culturele instellingen en sociale instellingen van armen- en ziekenzorg. Uit de wil om te controleren kwam ook het initiatief tot de bouw van een leprozerie. Van Gouda is bekend dat het leprooshuis door een vermogende poorter werd gesticht. Er werd een huis gedoneerd buiten de stad waarin de leprozenzorg georganiseerd kon worden. Na de donatie kwam het dagelijkse bestuur van de leprozerie onder stedelijk autoriteit te staan. De rest van de Hollandse huizen werden door of namens het stadsbestuur opgericht.

Net als in de rest van Europa kwam de stichting van een leprozenhuis niet op een willekeurig moment, want ook in Holland was de stichting voortgekomen uit vroomheid. Een elite stimuleerde het ideaal dat de gemeenschap een organisch christelijke homogeniteit moest zijn, gebonden door welvaart en naastenliefde. Het principe dat de zorg van leprozen van de stad een taak was van iedere christen, kwam in de laatmiddeleeuwse samenleving gelijk te staan met het naleven van vroomheid. Het stichten van een leprooshuis was in deze context een groots gebaar. De 'vroomheid door liefdadigheid' werd aangespoord door twee argumenten. Ten eerste was er het argument van beloning, waarbij gelovigen in ruil voor goede daden op aarde beloond zouden worden met een plek in het hiernamaals. De stedeling kon zijn zielenheil veilig stellen door een daad van barmhartigheid en kon tegelijkertijd een bijdrage leveren aan de gemeenschap. Het andere argument was gebaseerd op de 'zeven werken van barmhartigheid' uit *Mattheus 25*. Eén van deze werken is het zorgen van de zieke naaste. De ideologie van de werken van barmhartigheid zorgde ervoor dat de sociale zorg steeds meer een taak werd van de lokale leken. Vanaf de dertiende eeuw groeide de betrokkenheid bij de ziekenzorg en ontstonden de initiatieven voor georganiseerde leprozenzorg.

De diversiteit tussen de vroege en late Europese stichtingsperiode kan verklaard worden door het verschil in de stichters en de voorwaarden en omstandigheden van de bouw van het leprooshuis. Een periode waarin de Kerk in samenspraak met devote edelen leprooshuizen bouwde, heeft in Holland nooit plaats gevonden. De steden in Holland waren in de twaalfde eeuw nog te weinig ontwikkeld om leprozenzorg daadkrachtig te organiseren. Het graafschap Holland was in deze periode nog teveel een agrarische samenleving en de contouren van zelfstandig functionerende steden waren in deze eeuwen nog nauwelijks zichtbaar. Pas in de tweede helft van de dertiende eeuw is er in Europa te zien dat het aantal seculiere initiatieven toeneemt en er steeds meer particulieren instellingen voor sociale zorg door stadsbesturen werden opgericht. Bovendien werden er in Holland door de geestelijkheid te weinig initiatieven genomen om de ziekenzorg te organiseren. Het zou een nieuwe sociale elite zijn die ziekenzorg in Holland naar een hoger plan tilde. In de praktijk zorgde dit in de veertiende en vijftiende eeuw voor het ontstaan van een georganiseerd leprozeriewezen.

Implicaties

Naast het opkomende stedelijk patriciaat, dat de leprooshuizen bouwde vanuit de wens om de armen- en ziekenzorg te controleren, en het principe waarbij vermogende stedelingen christelijke barmhartigheid vormgaven door het stichten van een leprooshuis, zijn er nog andere verklaringen mogelijk voor de ontwikkelingen die het Hollandse leprozeriewezen deed afwijken van de Europese ontwikkelingen.

Mogelijk kwamen er minder hoge aantallen leprozen voor vóór de bouw van leprozerieën in Holland dan in de streken waar leprozerieën eerder werden gebouwd. De latere bouw van de stedelijke leprozerieën zouden een reactie kunnen zijn op een verlate toename van het aantal leprozen in het graafschap. Een onderzoek naar het aantal leprozen kan aantonen wanneer de meeste zieken in Holland voorkwamen en of dit mogelijk samenhangt met de periode van de stichtingen.

Het is mogelijk dat de diversiteit tussen de stichtingsjaren van Hollandse leprozerieën en die van omringende streken te verklaren valt door het gebrek van bronnen in Holland voor 1350. In Holland zijn er voor de veertiende eeuw nauwelijks bronnen over leprozen en leprozerieën beschikbaar die een beeld geven van het leprozeriewezen voor de stichtingsjaren die in dit onderzoek geïnventariseerd zijn. Om met meer zekerheid vast te kunnen stellen dat er voor 1350 in Holland nog geen leprozerieën waren, moet er onderzoek worden gedaan naar het kloosterwezen en hun rol in de leprozenzorg voor 1350. Hoewel er geen concrete aanwijzingen zijn, is het mogelijk dat leprozen voor deze periode waren gehuisvest in kloosters, zoals we ook zagen in andere delen van Europa.

Summary

This research investigates the diversity between the foundation period of leper houses in Holland and regions around Holland. The field of investigation are the surrounding areas England, central France, Pas-de-Calais, Belgium, the Rhine valley, and the Northern Netherlands. The leper houses of Holland are mostly founded after the great plague of the mid 1400's, while the *leprosaria* of surrounding areas (except for the northern Netherlands and part of the Rhine valley) where in general founded in the 12th and 13th century. This diversity can be explained by the differences in the circumstances of these foundations. The early European leper houses are founded by the local nobility. They felt responsible for the wellbeing of the local community and felt an urge to found a leper house by religious motivations. These foundations of houses occurred in a period where a lot of houses of charity where founded by religious motives: hospitals, alms houses, orphanages, abbeys, and cloisters. The late European foundations, centred in north-west Europe, can be explained by the state of urbanisation of these counties. In growing cities in Holland arose an urban elite, consisting of wealthy merchants and craftsmen. These patricians controlled the daily life of the city. To form a Christian city solidarity and urban mentality in their city, it was important to 'organize' the city, construct a form of social control, and manage the intern population. By this motivation, the new elite founded leper houses to control and maintain a strict border between the sick and the healthy, the poor and the wealthy.

Bibliografie

Archivalia

Gebruikte afkortingen

AD	Archief Delft
GAD	Gemeentearchief Den Haag
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
GAS	Gemeentearchief Schiedam
NHA	Noord-Hollands Archief, Haarlem
RAL	Regionaal Archief Leiden
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SMH	Streekarchief Midden-Holland, Groene Hartarchieven, Gouda
WFA	West-Fries Archief, Hoorn

Archief Delft

Archief van het leprooshuis, 1356-1613

Inv. 1

Inv. 2

Inv. 5

Archief van de kamer van Charitate

Inv. 442

Gemeentearchief Den Haag

Archief van het leprooshuis

Inventaris van het archief van het leprooshuis.

Inv. 6

Gemeentearchief Rotterdam

Archief van het leprooshuis en proveniershuis

Inv. 191

Gemeentearchief Schiedam

Archief van het stadsbestuur tot 1795

Inv. 315b

Noord-Hollands Archief, Haarlem

Archief leprooshuis te Haarlem

Inv. 5

Inv. 88

Regionaal Archief Leiden

Archief van de Gasthuizen

Inv. 1318

Inv. 1349

Stadsarchief Amsterdam

Archief van het St. Jorishof, leprozenhuis en Oude Mannen- en vrouwengasthuis

Inv. 1

Streekarchief Midden-Holland, Groene Hartarchieven, Gouda

Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda

Inv. 6

Inv. 7

West-Fries Archief, Hoorn

Archief van het St. Pietershof, Archief van het leprozenhuis (Hoorn)

Inv. 12

Archief van het leprooshuis en Gulden Hoofd te Enkhuizen

Inv. 1

Digitale primaire bronnen

BLAEU, J., *Stedenboek van de Nederlanden, eerste editie* (1649).

(Digitale kaartencollectie Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam)

DEVENTER, J. van, *Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565*.

(Bibliotheca Digital Hispánica)

Fragment d'un cartulaire de l'ordre de Saint Lazare et terre Saint', Archives de l'orient Latin (1182).

(<http://archive.org/stream/fragmentduncart00lazagoog#page/n6/mode/2up>)

Uitgegeven bronnen

BIK, J. G. W. F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Gouda 1955).

Gouda, SMH, Archief van het leproos- en proveniershuis te Gouda, inv. 5

HAMAKER, H.G., *De Middeneeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873).

Keurboek van 1450

Keurboek van 1545

HUIZINGA, J., *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag 1911).

Keurboek 1390-1412: Van die bidt bi den husen

KRUISHEER, J.G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, Deel V* (1291-1299)

(Den Haag/Assen 2005).

3059 (december 1295)

LIGTENBERG, C., *Armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* (Den Haag 1910).

Stichtingsbrief (5 november 1399)

Zegelbrief (17 oktober 1428)

NILSEN, P., Rose, E., *Het leven van de heilige Martinus* (Kampen 1993).

S. Severus, *Vita Martini Turonensis*

PERSOONS, E. (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).

Reglement van de leprozerie Cornillion, *Régestes de la cité de Liège*, I

ROLLIN COUQUERQUE, L.M., Meerkamp van Embden, A., *Rechtsbronnen der stad Gouda* (Den Haag 1917).

Lazarussen ofte Leprosen (6 december 1411)

Van den Menschen die Lazarus zijn, te ontvangen

Den Lazarussen niet te setten om bier te vercoepen

TÓTH – Ubbens, M., *Verloren beelden van miserabele bedelaars* (Lochem 1987).

Ordre op 't schouwen en bedelen der Leprosen (13 oktober 1568)

Bijbelpassages

Oude Testament

Leviticus 13: 1,42-46

Job 2: 1-13

Nieuwe Testament

Mattheüs 25:35-37

Mattheüs 26: 6-7

Lucas 16: 19-31

Secundaire literatuur

ABELS, P.H.A.M., (red.), *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002).

ALLAN, F., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel I, IV (Haarlem 1973).

ALNÆS, K., *De geschiedenis van Europa, 1300-1600* (Amsterdam 2004).

BETHUNE, E., 'De Kortrijkse leprozerie (1233-1944)', *Archeologische en Historische Monografieën van Zuid- en West- Vlaanderen*, volume 11 (Kortrijk 1985).

BIK, J. G. W. F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Gouda 1955).

BLOCKMANS, W.P., *Zeehavens als drijvende kracht van de stedelijke regio's* in: H. Brand, Benders, J., Nip, R. (red.), *Stedelijkheid in veelvoud, Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 2011).

BLOCKMANS, W.P., *De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw)* in: J.C.M. Blom, E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2007).

BOELE, A., *Leden van één lichaam, Denkbeelden van armen, armenzorg en liefdadigheid in de noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).

BOER, D. E. H. de, *Graaf en grafiek, Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse Noord-Holland, tussen ± 1345 en ± 1415* (Leiden 1978).

- BOONE, M., *De stedelijke samenleving in de late middeleeuwen* in: I. Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* (Bussum 2004).
- BOURGEOIS, A., *Lepreux et maladreries du Pas-de-Calais (Xe–XVIIIe siècles)* (Arras 1972).
- BRENNER, E., *Outside the city walls: leprosy, exclusion, and social identity in twelfth- and thirteenth-century Rouen* in: M. Cohen en S. Firnhaber-Baker (red.), *Difference and Identity in Francia and Medieval France* (Cornwall 2010).
- BRENNER, E., 'Recent perspectives on leprosy in Medieval western Europa', *History Compass* 8 (2010).
- BURKE, G. L., *The Making of Dutch Towns, A study of Urban Development from the Tenth to the Seventeenth Centuries* (Bristol 1956).
- BRODY, S.N., *The disease of the soul, Leprosy in medieval literature* (Ithaca 1974).
- BRODMAN, J. W., *Charity & religion in medieval Europe* (Washington 2009).
- BULTE, M., *Kleverparkkwartier en Frans Halsbuurt, Twee stadsbuurten tussen Bolwerk en Kleverlaan* (Haarlem 2005).
- CARLIER, J.H., 'Het leprooshuis met de Sint Jobskapel en de leprozen te Gouda', *Die Goude* 1943 (Gouda).
- CONINK, C. de, Blockmans, W., 'Geschiedenis van de Gentse leprozerie 'Het Rijke Gasthuis' vanaf de stichting (ca.1146) tot omstreeks 1370', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis* 5 (1967).
- CONSTANT, J. G., Michon, G., Ris-Hoogendorn, H., *In het voetspoor van de Bijbel, Atlas van het Heilige Land, vroeger en nu* (Amsterdam 1983).
- COVEY, H.C., 'People with leprosy (Hansen disease) during the Middle Ages', *The social science journal* 38 (2001).
- CULLUM, P.H., *Leper houses and borough status in the thirteenth century* in: P.R. Coss, S.D. Lloyd (red.), *Thirteenth century England* (Woodbridge 1991).
- DAVIS, A.J., 'Preaching in thirteenth-century hospitals', *Journal of medieval history* 36 (2010).
- DIJKMAN, J., *Shaping medieval markets, The organization of commodity markets in Holland, c.1200-c. 1450* (Leiden 2011).
- DUIJVENDAK, M.G.J., Feenstra, H., Hillenga, M., Santing, C.G. (red.), *Geschiedenis van Groningen, Prehistorie – Middeleeuwen, deel I* (Zwolle 2008).
- EBBINGE WUBBEN, S., *Leven als doodverklaarden, Leprozenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993).
- ELL, S.R., 'Plague and leprosy in the Middle Ages, a paradoxical cross-immunity', *International journal of leprosy* (1987).

- FEENSTRA, L., Meinders, A.E., Schil, P.E.Y. van, Vandenbroucke, J.P. (red.), *Codex Medicus* (Doetinchem 2005).
- FEIJST, G. van der, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975).
- FORRIER, M., *De evolutie van de georganiseerde leproserieën* in: E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).
- FORRIER, M., *Lepra, verspreiding in tijd en ruimte* in: E. Persoons, *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1987).
- FURTH, R. van, Geus, A. de, Hoepelman, A.I.M., Meer, J.W.M. van der, Verhoef, J. (red.), *Leerboek infectieziekten* (Houten 1992).
- GOFF, J. Le, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1984).
- GONNET, C.J., 'De Lazaristen te Haarlem', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, deel III (1875).
- GOODICH, M., *Other Middle Ages, Witnesses at the margins of Medieval society* (Pennsylvania 1998).
- GOUDRIAAN, K., *Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht* in M. Pauly (red.), *Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingien* (Luxemburg 2008).
- GOULD, T., *Don't fence me in, Leprosy in modern times* (London 2005).
- HAEMERS, J., Ryckbosch, W., 'A targeted public, public services in fifteenth-century Ghent and Bruges', *Urban history* 37 (2010).
- HEATER, D., *A brief history of citizenship* (Edinburgh 2004).
- HENDRIKX, P. A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland, Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310* (Dordrecht 1977).
- HICKS, L., *Religious life in Normandy, 1050-1300, Space, gender and social pressure* (Woodbrigde 2007).
- HILKHUIJSEN, J., Krul, S., Schillemans, S., Verbeeck, S., Verhoeven, G. (red.), *Ach lieve tijd, Delft, 750 jaar Delftenaren en hun rijke verleden* (Delft 1997).
- HOFF, B. van 't, *Jacob van Deventer, Keizerlijk-koninklijk geograaf* (Den Haag 1953).
- HOPPENBROUWERS, P.C.M., *Van waterland tot stedenland, De Hollandse economie ca. 975- ca. 1570* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572*, deel I (Hilversum 2002).
- HUIZINGA, J., *Herfsttij der middeleeuwen* (Amsterdam 2009).
- HYACINTHE, R., *Crisis? What crisis? The 'waning' of the Order of St. Lazarus after the crusades* in: H.J. Nicholson (red.), *On the margin of crusading, The military order, the papacy and the Christian world* (Farnham 2011).

- HYACINTHE, R., *'Domo Sancti Lazari milites leprosi', Knighthood and leprosy in the Holy Land* in: B.S. Bouwers (red.), *The medieval hospital and medical practice* (Cornwell 2007).
- JANSE, A., *Een in zichzelf verdeeld rijk, Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572, deel I* (Hilversum 2002).
- JANSENS, L., *Lepra, medische aspecten* in: E. Persoons, *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1987).
- KETTING, G., *Bijdragen voor de geschiedenis van lepra* (dissertatie, Den Haag 1922).
- KEYMEULEN, J. van, Adriaen, M., Maréchal, G., *In der sieker dienste, De statuten van de leprozerie van Gent, 1236* (Gent 2003).
- KEYZER, W. de, Forrier, M., Eyken, M. van der, *Leprozerieën, De evolutie van de georganiseerde leprozerieën* in: E. Persoons (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).
- 'KRONIEK', *Madoc* (2007).
- KRUIZINGA, J., Banning, J.A. (red.), *Amsterdam van A tot Z* (Amsterdam 1976).
- KUYS, J., Bots, H. (red.), *Nijmegen, Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel II* (Nijmegen 2005).
- LADAN, R., *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Leiden 2012).
- LAY, S., 'A leper in purple, the coronation of Baldwin IV of Jerusalem', *Journal of Medieval history* 23 (1997).
- LIGTENBERG, C., *Armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* (Den Haag 1910).
- LOURENS, P., Lucassen, J., *Inwoneraantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- MARCOMBE, D., *Leper Knights, The order of St. Lazarus of Jerusalem in England, 1150-1544* (Woodbridge 2003).
- MARÉCHAL, G., *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen* (Kortrijk 1978).
- MCNEILL, W. H., *Plagues and Peoples* (New York 1976).
- MITCHELL, P.D., *Medicine in the crusades, Warfare, wounds and the medieval surgeon* (Cambridge 2004).
- MOORE, R.I., *The formation of a persecuting society* (Oxford 1987).
- MORTON, L.T., Moore, R.J., *A chronology of medicine and related science* (Cambridge 1997).

- MOSTERT, M., *Veelkleurige devotie en zakelijk schriftgebruik, Religie en schrift in middeleeuws Holland* in: T. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, tot 1572*, deel I (Hilversum 2002).
- NERLICH, A. G., Zink, A.R., *Past leprae* in: D. Raoult and M. Drancourt (red.), *Paleomicrobiology: Past Human Infections* (Berlijn 2008).
- NOLET, W., Boeren, P.C., *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- OERLE, H. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, beschrijving* (Leiden 1975).
- OOSTERBAAN, D.P., *De Oude Kerk te Delft in de middeleeuwen* (Den Haag 1973).
- PARKER, C. H., *The reformation of community, Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (New York 2006).
- PERSOONS, E. (red.), *Lepra in de Nederlanden* (Brussel 1989).
- PETERS, C.H., *De Nederlandsche stedenbouw*, deel II (Leiden 1910).
- PINHASI, R., Foley, R., Donoghue, H.D., 'Reconsidering the antiquity of leprosy', *Science* 312 (2006).
- PLEIJ, H., *Het gilde van de Blauwe Schuit, Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 2009).
- PRINGLE, D., *The churches of the crusader kingdom of Jerusalem*, volume III (Cambridge 2007).
- RAWCLIFFE, C., *Leprosy in medieval England* (Woodbridge 2006).
- RAWCLIFFE, C., Wilson, R. (red.), *Medieval Norwich* (London 2004).
- RICHARDS, P., *The Medieval Leper and his Northern Heirs* (Cambridge 1977).
- RIEMER, J. de, *Beschrijving van 's Gravenhage* (Delft 1730).
- RIVA, M.A., Cesana, G., 'The charity and the care, The origin and evolution of hospitals', *European journal of internal medicine* 24 (2013).
- ROBBINS, G., Tripathy, V.M., Misra, V.N., Mohanty, R.K., Shinde, V.S., Gray, K. M., Schug, M.D., 'Ancient skeletal evidence for leprosy in India (2000 B.C.)', *Plos One* 4 (2009).
- ROFFEY, S., Tucker, K., 'A contextual study of the medieval hospital and cemetery of St. Mary Magdalen, Winchester, England', *International Journal of Paleopathology* 2 (2012).
- ROFFEY, S., 'Medieval leper hospitals in England: An archaeological perspective', *Medieval Archaeology* 56 (2012) 203-233.
- RUBIN, S., *Medieval English Medicine* (London 1974).
- RUBINI, M., Zaio, P., 'Lepromatous leprosy in an early mediaeval cemetery in central Italy (Morrione, Campochiaro, Molise, 6th-8th century AD)', *Journal of Archeological science* 36 (2009).

- STEDELIIK museum Het Prinsenhof, *De stad Delft, Cultuur en maatschappij, tot 1571* (Delft 1981).
- SCHULTE, J., 'Wetenschap, De bestrijding der melaatschheid', *Limburger Koerier* (28 december 1934).
- TOUATI, F.O., *Archives de la lèpre, Atlas des léproseries entre Loire et Marne au Moyen Age* (Paris 1996).
- UHRMACHER, M., *Lepra und Leprosorien im rheinischen Raum vom 12. bis zum 18. Jahrhundert* (Trier 2011).
- VANHEMELRYCK, F., *Marginalen in de geschiedenis, Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven 2004).
- VIS, G.N.M., *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar* (Hilversum 1991).
- VISSER, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laatmiddeleeuwse stad', *Historisch-Geografisch tijdschrift* 3 (1985).
- VRIES, T. de, *Ketters, Veertien eeuwen ketterij, volksbewegingen en kettergericht* (Amsterdam 1985).
- WELCKER, C.J., *Het St. Catherina- en Magdalenen gasthuis of het melatenhuis te Kampen, 1386-1589* (Kampen 1930).
- WESTERINK, K., *Het leprooshuis bij Haarlem* (dissertatie, Utrecht 1985).
- WIJNANDS-VAN DER LEIJ, L. (red.), *Meer dan steen, De Haarlemse kerken en andere gebedshuizen, vroeger en nu* (Haarlem 2007).

Digitale bronnen

www.bhic.nl/site	15 mei 2013
www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=40211	11 mei 2013
www.heiligen.net/heiligen/01/17/01-17-0356-antonius-abt	15 mei 2013
www.heiligen.net/heiligen/04/23/04-23-0303-georgius-lydda.php	15 mei 2013
www.leprazending.nl	1 juni 2013
www.stadsarchiefamsterdam.nl	3 juni 2013
www.witteroos.nl/?id=118	20 mei 2013